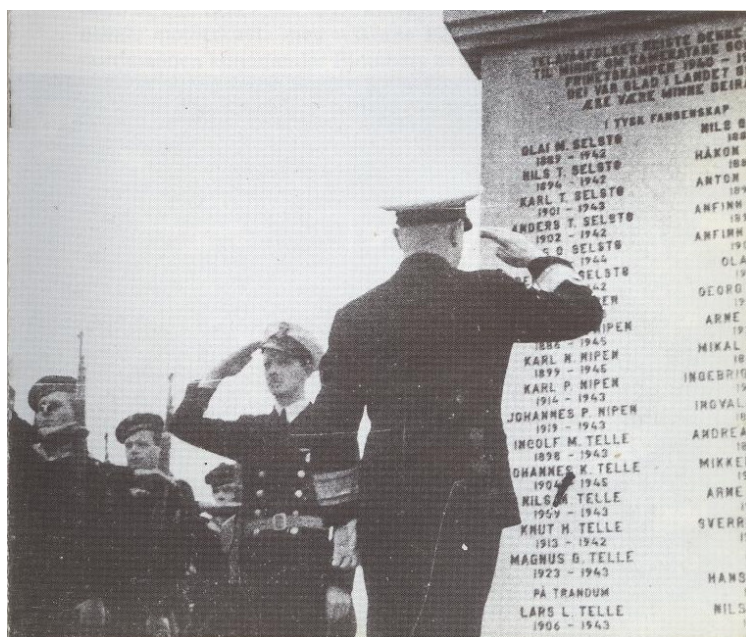

Telavåg i tid og rom

Erindringen om et krigsherjet fiskerisamfunn

Mastergradsoppgave i historie
Eirik Gurandsrud
Høgskolen i Bergen – Universitetet i Bergen
Vår 2005

Innhold

Forord	s. 5
Kapittel 1 Innledning	s. 6
1.1 Tema og problemstilling	s. 6
1.1.1 Problemstilling	s. 7
1.2 Kilder	s. 8
1.2.1 Krigslitteratur	s. 8
1.2.2 Aviser og radio	s. 9
1.2.3 Dikt, memoarer og skjønnlitteratur	s. 10
1.2.4 Muntlige kilder	s. 10
1.2.5 Kilder knyttet til Nordsjøfartsmuseet	s. 11
1.3 Metode	s. 11
Kapittel 2 Historie og offentlighet – teoretisk grunnlag	s. 13
2.1 Maurice Halbwachs: Kollektiv erindring	s. 13
2.1.1 Hvordan kollektiverindring oppstår	s. 13
2.1.2 Autobiografisk minne og historisk minne	s. 15
2.1.3 Kollektiv erindring i tid og rom	s. 16
2.2 Jan Assmann: Kommunikativ og kulturell erindring	s. 16
2.3 Pierre Nora: Lieux de memoire	s. 19
2.4 Historiekultur	s. 20
2.5 Okkupasjonstiden som kollektiv erindring	s. 21
2.5.1 Den norske okkupasjonstiden som kollektiv erindring	s. 21
2.5.2 Den danske okkupasjonstiden som kollektiv erindring	s. 25

2.6 Museet og dets presentasjon av fortiden	s. 27
2.6.1 Hva er et museum?	s. 27
2.6.2 Historieformidling i museet	s. 29
2.7 Teori og praksis	s. 30
Kapittel 3 Kilder og forskning om Telavåghistorien	s. 32
3.1 Kilder til Telavåghistorien	s. 32
3.1.2 Skriftlige kilder	s. 32
3.1.3 Muntlige kilder	s. 33
3.2 Forskningsfronten	s. 34
3.2.1 Bakgrunn og hendelsesforløp	s. 35
3.2.2 Følger	s. 37
3.2.3 Skyldspørsmål og årsaker til represaliene	s. 38
3.2.4 En ny forskningsfront?	s. 39
3.3 Telavåg i norsk krigslitteratur	s. 40
3.3.1 Tidlig etterkrigstid	s. 40
3.3.2 1960-1970-tallet	s. 44
3.3.3 Fra 1980 og fram til i dag	s. 47
3.4 Historieskriving i utvikling?	s. 49
Kapittel 4 Telavåg i det offentlige rom	s. 50
4.1 Årene 1945-1949. Etterkrigstid og gjenoppbygging	s. 50
4.2 Årene 1950-1984. Telavåg i det offentlige tomrom	s. 55
4.3 Årene 1985-2005. Markeringer og museer	s. 60
4.4 Historiekultur i endring	s. 63

Kapittel 5 Telavåghistorien på museum	s. 65
5.1 Opptakten til Nordsjøfartmuseet	s. 65
5.2 Krigsminnesamlingens og Nordsjøfartmuseets permanente utstillinger	s. 69
5.2.1 Krigsminnesamlingen	s. 69
5.2.2 Telavågutstillingen i Nordsjøfartmuseet	s. 71
5.2.3 Telavågfilmene	s. 76
5.2.4 Nordsjøfartutstillingen og utstillingen om Shetlands-Larsen	s. 77
5.2.5 Kilder til de permanente utstillingene	s. 79
5.3 Midlertidige utstillinger, arrangementer, forskning og samarbeidsprosjekter	s. 80
5.3.1 Nordsjøfartmuseets midlertidige utstillinger	s. 81
5.3.2 Kilder til de midlertidige utstillingene	s. 82
5.3.3 Arrangementer i regi av Nordsjøfartmuseet	s. 83
5.3.4 Forskning og samarbeidsprosjekter	s. 84
5.5 Hva slags historie?	s. 85
Kapittel 6 Hovedlinjer og konklusjon	s. 87
6.1 Historiens hovedfaser	s. 87
6.2 Ulike former for erindring	s. 90
6.2.1 Kommunikativ erindring	s. 90
6.2.2 Kulturell erindring	s. 93
6.3 Telavåg i kollektivtradisjonen	s. 95
6.4 Konklusjon	s. 97
Kilder	s. 99

Forord

Tilsynelatende var det tilfeldigheter som gjorde at jeg valgte å konsentrere meg om Telavågs krigshistorie i denne masteroppgaven. En tids uvisshet rundt tematikken for oppgaven forsvant idet min hovedveileder, professor Karl Egil Johansen, bokstavelig talt kom løpende etter meg med forslag om å skrive om museers historiefremstilling. Ideen utviklet seg fra å skrive om museer generelt til å fokusere på krigshistoriske museer. Historien om Telavåg og dens fremstilling gjennom Nordsjøfartmuseet skulle bare være et av flere studieobjekter. Etter hvert som arbeidet skred fram valgte jeg likevel å konsentrere meg om Telavåg. Historien til den krigsherjete fiskeribygda og enda mer bruken av den, åpner for mange interessante innfallsvinkler både når det gjelder mer generell bruk i offentligheten og den museale fremstillingen.

Masteroppgaven er ikke blitt til i et vakuum. Jeg vil benytte anledningen til å rette en stor takk til mine to veiledere, professor Karl Egil Johansen ved Høgskolen i Bergen og professor Christard Hoffmann ved Universitetet i Bergen. Disse to akademiske hyrder har ved flere anledninger ledet det forvillede lam på rett spor. De tilsatte ved Nordjøfartmuseet, Egil Christophersen, Jenny Heggvik og Margrethe Kallestad har også vært til stor hjelp. Jeg vil i tillegg takke Morten Telle som bidro med vesentlige dokumenter i slutfasen.

Men uten min samboer Randi hadde det nok ikke blitt noen oppgave. Hun har vist meg hva som kreves for å bli lektor.

Bergen, våren 2005

Eirik Gurandsrud

Kapittel 1. Innledning

1.1 Tema og problemstilling

Telavåg er tema for denne masteroppgaven. Det lille fiskerisamfunnet vest for Bergen ble hardt rammet under den andre verdenskrig. Etter Tysklands okkupasjon av Norge i 1940 ble det opprettet forbindelseslinjer til England over Nordsjøen. Telavåg i Sund kommune var i denne sammenheng et sentralt utfartssted for nordmenn på flukt vestover. En del av disse kom senere tilbake som agenter.

For Telavåg sin del fikk den illegale trafikken over Nordsjøen en dramatisk avslutning våren 1942. To agenter fra Kompani Linge¹ ble skjult av lokalbefolkningen. Etter lengre tids tysk mistanke inntok Gestapo huset hvor agentene holdt til 26. april. Det kom til skuddveksling mellom Linge-agentene og de tyske offiserene, som endte med at to gestapister måtte bøte med livet før tyskerne hadde situasjonen under kontroll. Som represalier for tapet av Gestapo-offiserene ble alle bygninger i bygda sprengt og jevnet med jorden. Bygdas kvinner, barn og eldre ble internert på Storetveit skole i Bergen, før de ble sendt videre til Framnes folkehøyskole i Hardanger. Mennene mellom 16 og 60 år ble sendt til Sachsenhausen konsentrasjonsleir via Grini. 72 menn fra bygda havnet i den tyske konsentrasjonsleiren, og 31 av dem fikk aldri vende tilbake til Telavåg. Disse hendelsene skulle i ettertid bli omtalt som *Telavågtragedien*.²

Formålet med oppgaven er ikke å se nærmere på selve krigshendelsene i Telavåg. Gjennom ulike kilder skal jeg i stedet prøve å avdekke hvordan bygda har framstått i litteraturen og i offentligheten. Utviklingen av denne historien skal belyses i forhold til et teoretisk grunnlag, hvor blant annet begrepet kollektiv erindring står sentralt. Telavåghistorien er også blitt gjenstand for museale fremstillinger, først gjennom krigsminnesamlingen Telavågmuseet, og senere Nordsjøfartmuseet. Derfor vil jeg også undersøke hva som ligger til grunn for deres historiefremstillinger.

En omfattende presentasjon av oppgavens teori kommer i kapittel 2. De krigslitterære og de offentlige innfallsvinklene på Telavåg følger deretter i kapittel 3 og 4. Kapittel 5 tar for

¹ Populært navn på de nordmenn som var underlagt og ble trent av britene (SOE) og sendt til Norge for å utføre sabotasje, opprette radioforbindelse og instruere Hjemmestyrkene. Kilde: Norsk krigsleksikon, <http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex/k/k3.html#kompani-linge>.

² Sund kommune (1992), Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon (1998).

seg de museale presentasjonene av Telavåghistorien, mens det avsluttende kapittel 6 vil være en analyse av de ulike historiefremstillingene i lys av det teoretiske grunnlaget.

1.1.1 Problemstilling

Sammenliknet med mange av de andre okkuperte landene kan det hevdes at Norge kom forholdsvis uskadet ut av krigen. Telavåg er i så måte et unntak. Aksjonen mot bygda var den mest omfattende som ble foretatt av okkupasjonsmakten her til lands. Liknende hevnaksjoner, men med et enda mer tragisk utfall ble utført blant annet i Lidice i Tsjekkoslovakia og i Oradour i Frankrike. Krigshendelsene i Telavåg står derfor i en særstilling i norsk okkupasjonshistorie.

Overleveringen av okkupasjonshistorien generelt og Telavåghistorien står i denne sammenheng sentralt. Gjennom en analyse av litterære og offentlige fremstillinger vil jeg søke å danne meg et bilde av i hvilken grad og hvordan historien om Telavåg er blitt tolket inn i Norges okkupasjonshistorie. Ut fra dette vil jeg formulere følgende problemstilling: *Hvordan har historien om krigshendelsene i Telavåg utviklet seg i litteraturen og i det offentlige rom, hvilke ulike tolkningsrammer har lagt premissene for forståelsen av denne historien, og hvordan kommer dette til uttrykk gjennom Nordsjøfartmuseet?*

De litterære og de offentlige fremstillingene av historien representerer ulike måter å overlevere fortiden på. Krigslitteratur som i større eller mindre grad er basert på forskning, inngår i det jeg forstår som den litterære fremstillingen. Her skal også den nyeste forskningen inkluderes. Når det gjelder historien i det offentlige rom, sikter jeg her til historiefremstillinger som i større grad er umiddelbart tilgjengelige for allmennheten. I dette tilfelle dreier det seg om avisartikler, radioprogrammer og skjønnlitteratur. Også museer inngår i det offentlige rom.

I problemstillingen ligger det implisitt at det eksisterer flere tolkninger av denne historien. Til tross for at en bestemt tolkningsramme kan være dominerende, betyr ikke dette at andre innfallsvinkler har vært fraværende. Selv om okkupasjonshistorieskrivingen i Norge generelt synes å ha vært preget av en sterk konsensus vitner den siste tidens fokus på frontkjempere og såkalte ”tyskerbarn” om nye måter å se fortiden på. Det ville være forunderlig om ikke Telavåghistorien også har gjennomgått en viss utvikling.

Selv om hovedfokuset når det gjelder den museale framstillingen vil ligge på Nordsjøfartmuseet, kan det i noen grad være aktuelt å trekke inn andre museer for å undersøke om bestemte tolkningsrammer legger premissene for historiefremstillingen. Det vil i så tilfelle dreie seg om museer som har samme emne som ”omdreiningspunkt,” nemlig

okkupasjonstiden. Hjemmefrontsmuseet i Oslo er særlig aktuelt i så måte. Hvorvidt det er tale om tilsvarende tolkninger, eller om museene representerer ulike tolkningsrammer, vil en slik undersøkelse kanskje kunne gi svar på.

1.2 Kilder

For å kunne besvare problemstillingen må et stort utvalg kilder legges til grunn. Krigslitteratur står som nevnt sentralt i utformingen av okkupasjonshistorien generelt og Telavåghistorien spesielt. Men for å avdekke hvordan historien har utviklet seg, er det også viktig å rette seg mot mer offentlige representasjoner av fortiden. Som allerede nevnt, vil avisartikler, radioprogram og skjønnlitteratur være sentrale kilder i denne sammenheng. De som opplevde Telavåg under okkupasjonen, representerer en mer lokal fortolkning av historien, mens utstillingene i Nordsjøfartsmuseet viser på sin side den museale tilnærmingen.

1.2.1 Krigslitteratur

Det er utgitt fire bøker som kun går på Telavågs krigshistorie. *Telavåg* av Konrad Birkhaug kom ut forholdsvis umiddelbart etter krigen. Den solgte i 10000 eksemplarer og bidro til å etablere en tolkningsramme på et tidlig stadium. Birkhaug var under krigen formann i Røde Kors' avdeling på Vestlandet og fikk ansvaret for interneringen av telavågingene. Boken er hans nedtegnelser av krigshendelsene i bygda. Mangelen på både noteapparat og kildehenvisninger gjør at den ikke regnes som noe forskningsarbeid. Det samme gjelder *Sannheten om Telavågaffæren 1942* (1972) av Per Lie. Lie var lensmann i Fjell under krigen, og blir i Birkhaugs bok trukket fram som en av hovedmennene bak aksjonen mot Telavåg. Lies hefte er et tilsvarende til Birkhaugs anklager og framstår i første rekke som et forsvarsskrift.

Aksjon Telavåg er skrevet av Arnfinn Haga og kom ut i 1993. Haga har utmerket seg med et omfattende forfatterskap om krigen i Norge. Som Birkhaug har Haga mangler i fremstillingen når det gjelder noter og kildehenvisninger. I noen grad må det likevel kunne regnes som et forskningsarbeid. Kildetilfanget er således betraktelig større enn hos Birkhaug. I enda høyere grad gjelder dette Per Robberstads hovedoppgave fra 1993, *Telavågtragedien 1942*, som må betegnes som et solid, vitenskapelig arbeid.

Når det gjelder mer generell, lokalhistorisk litteratur må nevnes *Bygdebok for Sund* (1970) av Johs. Evensen Hummelsund. Bygdeboken omhandler historien til de ulike bygdene

i kommunen, Telavåg inkludert. Krigshendelsene i bygda blir viet stor oppmerksomhet i denne sammenheng.

De andre utgivelsene som tar for seg Telavåghistorien er i første rekke generelle okkupasjonshistoriske verker. De fleste av disse synes å ta utgangspunkt i innfallsvinkelen til motstandsbevegelsen. Dette gjelder spesielt *Hjemmestyrkene* (1959) av Sverre Kjeldstadli og *Englandsfarten* (1967) av Ragnar Ulstein. Arnfinn Haga, som er nevnt foran, har også skrevet andre okkupasjonshistoriske bøker hvor Telavåg blir nevnt, blant dem er *Dette er vinteren* (1976). Åttebindsverket *Norge i Krig* (1984-1987) med Magne Skodvin som redaktør, tegner et forholdsvis detaljert bilde av Norge under okkupasjonen. Telavåg er mest omtalt i bind 6, ”Hjemmefront”, noe som også preger innfallsvinkelen.

1.2.2 Aviser og radio

Kildekritisk er det en del problemer knyttet til det å bruke aviser som kilde til kunnskap om fortiden. Leopold Ranke karakteriserte i sin tid avisene som ”først og fremmest kilde til parti- eller gruppeanskuelser”.³ H. P. Clausen sammenlikner på sin side avisene med dagbøker og mener de fremstår som en ”blanding af kendsgerninger og vurderinger”.⁴ Den enorme størrelsen på det historiske avismaterialet gjør også at ”finnekunsten” representerer en stor utfordring.

Avisene skal i denne oppgaven likevel ikke fungere som kilde til detaljer om fortiden. Pressens dekning av Telavåg skal snarere vise hvordan bygda har fremstått i offentligheten. I denne sammenheng vil derfor de kildekritiske problemene være knyttet til å sette avisartiklene i en større sammenheng enn å vurdere deres sannhetsgehalt.

En del utvalgskriterier må legges til grunn for å kunne utnytte avismaterialet. Særlig vil det være formålstjenlig å velge ut en del datoer der det er stor sannsynlighet for at Telavåg er omtalt. Flere hendelser peker seg ut i denne sammenheng. Den 28. mai 1945 kom fangene fra Telavåg tilbake fra Sachsenhausen til hjembygda. Fire år etter, i september 1949, var gjenreisningen av bygda avsluttet, noe som ble markert med et stor fest. I april 1960 og juni 1962 reiste delegasjoner fra Norge og Telavåg til den tsjekkiske landsbyen Lidice. Et besøk over datidens jernteppe måtte være interessant for avisene. Ti år senere, i september 1972, var Telavåg arena for et ”fredsmøte” i EF-tilhengernes regi. Debatten om norsk medlemskap i datidens Europeiske Fellesskap var følelsesladet og hadde steile fronter. At ja-siden tok i bruk den krigsherjede bygda i sin avsluttende kampanje før folkeavstemningen, resulterte trolig i

³ Clausen (1962), s. 2.

⁴ Clausen (1962), s. 12.

en rekke oppslag i pressen. Videre utmerker 23. juni 1988 og 26. april 1998 seg som vesentlige datoer. På disse dagene åpnet henholdsvis krigsminnesamlingen Telavågmuseet og Nordsjøfartmuseet.

I hvilken grad krigshendelsene har blitt markert, vil også være vesentlig å gripe fatt i. Dette gjelder særlig 10-, 20-, 30-, 40-, 50- og 60-årsmarkeringene for Telavågtragedien. Tilsvarende runde markeringer av frigjøringsdagen bør også undersøkes. Nordsjøfartmuseet har dessuten to pressearkiv som inneholder artikler om Telavåg i tidlig etterkrigstid og artikler knyttet til museene i bygda. Disse vil det også være naturlig å gå igjennom. Det samme gjelder en del opptak av radioprogram hvor Telavåg er omtalt. Dette materialet vil også bli gjennomgått.

1.2.3 Dikt, memoarer og skjønnlitteratur.

Skjønnlitteratur og prosa kan formidle tolkninger av historien som det ikke finnes rom for innen forskningslitteraturen. Disse tolkningene kan for mange være like betydningsfulle som forskningen. Telavåg har likevel bare i liten grad vært et tema innen skjønnlitteraturen. Arnulf Øverland omtaler krigshendelsene i Telavåg direkte i diktet *Jul i Sachsenhausen* (1945). Det samme gjør Gunnar Staalesen i boken *High noon 1950* (1998).

Inger Hagerups dikt *Aust-Vågøy mars 1941* (1945) innledes med den kjente strofen: ”De brente våre gårder, de drepte våre menn, la våre hjerter hamre, det om og om igjen.” Diktet har blitt brukt om krigshendelsene i Telavåg, men omhandler en helt annen hendelse, nemlig okkupasjonsmaktens represalier mot befolkningen i Lofoten som hjalp britiske styrker i operasjon ”Claymore” den 4. mars 1941. Det er likevel interessant at dette diktet av mange forbindes med Telavåg.

Memoarlitteraturen representerer en helt annen type litteratur. Her er det særlig grunn til å nevne Einar Gerhardsen, som var medfange med telavågingene i Sachsenhausen, og som også besøkte bygda etter krigen. Krigshendelsene kan dermed ha blitt omtalt i hans erindringer fra denne perioden, *Fellesskap i krig og fred* (1970). Forfatteren Sigurd Evensmo kan også ha en viss interesse, både hans roman med tema fra Nordsjøfarten, *Englandsfarere* (1945), og hans artikkelsamling *Ingen fred å finne* (1982), særlig med tanke på EF-debatten i 1972 der den engasjerte forfatteren kanskje kan ha berørt det omtalte ”fredsmøtet” i Telavåg.

1.2.4 Muntlige kilder

Folks minner har utgjort en sentral kilde for vår viten om okkupasjonstiden. Dette gjelder også for Telavågs del. Både litteraturen på området og de museale fremstillingene av historien

legger for en stor del muntlige kilder til grunn. Som det fremgår av problemstillingen, er målet med denne oppgaven å undersøke hvilke ulike tolkningsrammer som har hatt innflytelse på fremstillingen av Telavågs historie under krigen. Det er likevel svært vanskelig å avdekke noen opprinnelige minner om krigen ved å intervjuer gjenlevende i dag. Slike intervju måtte eventuelt ha blitt foretatt under eller umiddelbart etter krigen. De gjenlevende kan imidlertid gi innblikk i hvordan fortiden er blitt markert og fortidens betydning for lokalsamfunnet i dag. Det vil samtidig være interessant å undersøke om eller i hvilken grad de ulike litterære og museale fortolkningene av historien sammenfaller med befolkningens egen forståelse av fortiden.

Muntlige kilder står også sentralt for å få innsikt i den museale forvaltningen av historien. I denne sammenheng blir det derfor viktig å oppspore de som sto bak planleggingen og utførelsen av den første utstillingen (Krigsminnesamlingen). De som arbeider ved dagens institusjon, vil forhåpentlig også kunne være behjelpelige med informasjon her.

1.2.5 Kilder knyttet til Nordsjøfartmuseet

Nordsjøfartmuseet har i tillegg til de muntlige kildene som de ansatte representerer, kilder som forteller noe om museets tilblivelse, den daglige driften og utstillingene. Korrespondansearkivet vil trolig kunne fortelle mye om grunnlaget for museets dannelse. Her finnes dokumenter som skriver seg tilbake til Krigsminnesamlingens planleggingsfase i 1986. Disse består blant annet av søknader om finansiell støtte, planer for museets innhold og arkitekttegninger.

Styrerens årsmeldinger gir innblikk i museets drift, spesielt med henblikk på midlertidige utstillinger og arrangementer i museets regi. Det viktigste kilden til museets historieformidling er likevel utstillingene, der museets fortidsforståelse formidles mest konkret.

1.3 Metode

Metode forstås i denne sammenheng som den framgangsmåten som blir brukt for å komme fram til et svar på problemstillingen. Det dreier seg imidlertid ikke om noen entydig framgangsmåte. Utgangspunktet, Telavågs historie under krigen, skal først undersøkes med henblikk på ulike tolkninger i litteraturen og i offentligheten. Deretter vil disse fremstillingene bli analysert i forhold til teorigrunnlaget for oppgaven. Disse teoriene, med sine spesielle

begreper, er først og fremst hjelpemidler for å forstå hvordan ulike fortidsoppfatninger oppstår og utvikler seg. Til sammen representerer de en forklaring på sammenhengen mellom ulike fortidsfortolkninger i offentligheten og i litteraturen.

Kildematerialet som ble presentert ovenfor, gir innblikk i forskjellige sider av Telavåghistorien, særlig med tanke på tolkninger og historiebruk. Mens teoriene utgjør et utgangspunkt og fundament for oppgaven, vil undersøkelsene av kildene danne selve ”byggverket”. Tilnærmingen vil i stor grad være hermeneutisk, for dermed å kunne trenge inn i kildene og få en mest mulig adekvat tolkning. I denne tolkningen må det taes hensyn til flere faktorer. Ikke minst må kilden sees i forhold til dens opphavssituasjon. Den må også relateres til andre kilder som beretter om det samme. Kildegjennomgangen bør kunne bekrefte eller avkrefte om vi har å gjøre med en fortidsoppfatning i utvikling, og om noen tolkningsmønstre har vært mer innflytelsesrike enn andre. Disse tolkningsmønstrene må i neste omgang analyseres ut i fra det teoretiske grunnlaget. Til sammen utgjør dette en *opphavsanalyse* som kan belyse historiens opphav og utvikling.

Den museale fremstillingen av historien står også sentralt. Gjennom en *produktanalyse* skal museets historiefremstilling, særlig utstillingen, undersøkes med tanke på innhold og utforming. I første rekke innebærer denne analysen en klarlegging av utstillingens innhold, hva slags historie den formidler og hvordan den fremstilles. Utstillingenes innhold skal deretter vurderes opp mot hovedtrekkene som framkom i opphavsanalysen, for å kunne avdekke hvordan museets tolkning av historien kan knyttes opp mot andre oppfatninger. På denne måten vil det være mulig å finne ut om det ligger noen bestemt tolkningsramme til grunn for museets fortidsoppfatning.

En annen innfallsvinkel på museet kan oppnås gjennom en *brukeranalyse*, dvs. hvordan museet blir oppfattet av dets besøkende. Det vil i den sammenheng være viktig å klargjøre hvordan lokalbefolkningen oppfatter museet og undersøke i hvilken grad deres oppfatninger sammenfaller med museets fortidsforståelse. Offentlige reaksjoner på museet i form av leserbrev eller lederartikler i aviser kan det også være formålstjenlig å trekke inn i en slik analyse. Hovedfokuset i denne oppgaven vil likevel ligge på opphavsanalysen og produktanalysen.

Kapittel 2 Historie og offentlighet – teoretisk grunnlag

Dette kapitlet tar for seg teorien som ligger til grunn for denne masteroppgaven. I stor grad omhandler kapitlet hvordan historien har blitt formet i møte med offentligheten. I første rekke innebærer dette en teoretisk avklaring av hvordan sosiale grupper former sin forståelse av fortiden, og hvordan dette manifesteres i omgivelsene. Sentrale begreper er *kollektiv erindring* og *erindringssteder*. Den franske sosiologen Maurice Halbwachs og hans landsmann, historikeren Pierre Nora, samt den tyske egyptologen Jan Assmann vil i denne sammenheng utgjøre mine fremste referanser. Disse begrepene hører inn under samlebegrepet *historiekultur*, som sier noe om møtet mellom historie og det offentlige rom. Dette vil bli nærmere forklart nedenfor.

Folkloristen Anne Eriksen har skrevet om hvordan okkupasjonen framstår i norsk kollektivtradisjon. Dette ligger tett opptil temaet for denne oppgaven, og det er derfor naturlig å se nærmere på hennes arbeid. Det samme gjelder det danske prosjektet *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1998) som tar for seg den danske okkupasjonstiden. Til slutt vil jeg gjøre kort rede for museumsteori. Her vil jeg avklare hva som kjennetegner et historisk museum og vise hvordan museet formidler historiske temaer.

2.1 Maurice Halbwachs: Kollektiv erindring

2.1.1 Hvordan kollektiv erindring oppstår

I boken *The collective memory* (1980)⁵ poengterer sosialkonstruktivisten Halbwachs at andre mennesker til enhver tid har innflytelse på individets minne: "In reality, we are never alone,"⁶ hevder han. Dette eksemplifiseres gjennom en byvandring i et, for Halbwachs, ukjent London. Ulike følgesvenner, en arkitekt, en historiker, en kunstmaler og en forretningsmann gir innblikk i den nye byen. Minnene om byen er i ettertid knyttet til de ulike perspektivene som følgesvennene ga. De behøver imidlertid ikke å ha vært tilstede får å ha hatt påvirkningskraft: "I need only have read their varying descriptions of the city, been given advice on what aspects to see, or merely studied a map."⁷ Romaner og historiebøker som kan knyttes til det

⁵ Fransk utgave utkom i 1950.

⁶ Halbwachs (1980), s. 23.

⁷ Halbwachs (1980), s. 23.

man til enhver tid har i tankene, har også påvirkningskraft. Individet danner dermed sammen med andre mennesker en ramme som angir hvordan fortiden skal huskes:

”Other men have had these remembrances in common with me. Moreover, they help me to recall them. I turn to these people, I momentarily adapt their viewpoint and I re-enter their group in order to better remember. I can still feel the group’s influence and recognize in myself many ideas and ways of thinking that could not have originated with me and that keep me in contact with it.”⁸

Individets erindring er altså, ifølge Halbwachs, dets perspektiv på den sosiale gruppens erindring.⁹ Denne kollektive erindringen utgjør et rammeverk for hva som skal huskes og glemmes. To forutsetninger må oppfylles for at gruppens kollektive erindring skal styre individets oppfatning av fortiden. Individets erindringer før det ble tilknyttet gruppa kan ikke være for fasttømret. Gruppens erindring må dessuten kunne knyttes til hendelser i individets egen fortid. Individets perspektiv endres i forhold til dets relasjon til gruppen og relasjonen til andre grupper. Om individet mister kontakten med en gruppe, opphører også dets innblikk i denne gruppens kollektive erindring.¹⁰

Et individ har også minner som kun er dets egne, hevder Halbwachs. Sammenflettingen med den kollektive erindringen er såpass sterk at det er vanskelig å skille ut en ren individuell erindring. Mennesket er som sosialt vesen alltid påvirket av tankegangen til gruppen det tilhører, selv om det befinner seg utenfor gruppens sfære. Den kollektive erindringen preges av hendelser og erfaringer som angår flest medlemmer i gruppen. Dette stammer fra gruppen selv eller fra andre grupper som den ofte er i kontakt med. Erindringer som angår få av gruppens medlemmer vil også være inkludert i den kollektive erindring, men kommer mer i bakgrunnen.¹¹

Alle grupper har ifølge Halbwachs sin kollektive erindring. Det finnes dermed like mange kollektive erindringer som det gjør grupper. Dette betyr imidlertid ikke at de ulike erindringene kommer i konflikt med hverandre:

”The relative value attributed to each way of looking at things is really a function of the respective intensity of influences that each group has separately exerted upon him

⁸ Halbwachs (1980), s. 24.

⁹ Med gruppe mener Halbwachs et udefinert antall personer (minst to) som deler interesser og ideer.

¹⁰ Halbwachs (1980), s. 25-30.

¹¹ Halbwachs (1980), s. 33-43.

[individet]. In any case, insofar we yield without struggle to external suggestion, we believe we are free in our thoughts and feelings. Therefore most social influences we obey usually remain unperceived.”¹²

2.1.2 Autobiografisk minne og historisk minne

Halbwachs skiller mellom to typer minne: autobiografisk og historisk minne. Førstnevnte dreier seg om personlige opplevelser, mens sistnevnte konsentrerer seg om mer allmenn historie. Disse to typene er knyttet sammen – de personlige minnene kan alltid plasseres innenfor en historisk ramme. Det som huskes best er likevel de personlige opplevelsene:

“Our memory truly rests not on learned history but on lived history. By the term ‘history’ we must understand, then, not a chronological sequence of events and dates, but whatever distinguishes one period from all others, something of which books and narratives generally give us only a very schematic and incomplete picture.”¹³

Rammeverket for fortolkning av fortiden utgjøres av individets personlige opplevelser, den levde historien. Denne historien er i stor grad preget av den kollektive erindringen til gruppen som individet til enhver tid tilhører. Historie, eller det historiske minnet, starter der det kollektive minnet slutter, hevder Halbwachs. Når minnet ikke lenger kan støttes opp av grupper, må det skrives ned for å unngå at det forsvinner. Dermed går minnet over i å bli historie.

Historie preges i motsetning til det kollektive minnet av klare skillelinjer og en fast struktur. Et utvalg av fortidige hendelser blir i historieskrivingen delt opp i kontrasterende perioder. I det kollektive minnet er disse skillelinjene vage og uklare. Halbwachs hevder at gruppen, når den ser tilbake på sin fortid, fokuserer mest på fraværet av endring, at identiteten er den samme. Endring innen gruppen skjer såpass sakte at dette knapt blir oppfattet. Historien på sin side fokuserer nettopp på endring. Lengre, stabile perioder får ikke samme oppmerksomhet.¹⁴

¹² Halbwachs (1980), s. 45.

¹³ Halbwachs (1980), s. 57.

¹⁴ Halbwachs (1980), s. 78-87.

2.1.3 Kollektiv erindring i tid og rom

Hver gruppe har sin egen erindring og sin egen tidsoppfatning, hevder Halbwachs. Den universelle tiden er delt inn i år, måneder, uker, dager, timer og minutter. Hvordan disse enhetene oppfattes, varierer imidlertid. Når året begynner og når det slutter, er avhengig av gruppetilhørighet. En bonde vil markere begynnelse og slutt på andre steder enn for eksempel skoleeleven. Om en hendelse berører flere grupper, og med dette flere kollektive bevisstheter samtidig, betyr ikke det at bevissthetene knyttes sammen på noe tidspunkt. Hver gruppe har sin bevissthet og tolker en hendelse på sin spesifikke måte med mindre gruppene fusjonerer. Individet er på sin side knyttet til gruppens tidsoppfatning som danner rammer for erindringen.¹⁵

Erindring skjer ikke bare innenfor en tidsdimensjon. En annen viktig dimensjon er den romlige, hevder Halbwachs. Mennesker både setter sitt preg og blir preget av deres fysiske omgivelser. En gruppes historie blir ikke nødvendigvis gravert inn i en fysisk materie, men har definitivt foregått innenfor det fysiske rom. Minnene blir dermed bundet til steder, noe som forsterker følelsen av stabilitet og uforanderlighet i gruppen. Halbwachs poengterer at man må fokusere på den romlige dimensjonen for å være i stand til å gjenopplive en erindring. Det er imidlertid ikke nødvendig å befinne seg på disse stedene for å erindre, tanken på stedet, å vite at det finnes, er tilstrekkelig.¹⁶

Ifølge Annette Warring ved Roskilde Universitetscenter må Halbwachs forstås i forhold til sin samtid. Halbwachs verker om erindring utkom i perioden 1924-1945. Hans sosialkonstruktivistiske oppfatning av erindring var et oppgjør med datidens forestilling om at erindring var noe som begrenset seg til enkeltmenneskets psyke. Halbwachs insisterte snarere på at det sosiale liv definerte individets erindring.¹⁷

2.2 Jan Assmann: Kommunikativ og kulturell erindring

Maurice Halbwachs skiller som nevnt ovenfor mellom autobiografisk og historisk hukommelse, hvor førstnevnte består av mer personlige opplevelser, mens sistnevnte dreier seg mer om historie som fag. Jan Assmann opererer med noe av den samme distinksjonen i begrepene *kommunikativ* og *kulturell erindring*.

¹⁵ Halbwachs (1980), s. 89-127.

¹⁶ Halbwachs (1980), s. 128-158.

¹⁷ Jensen, Nielsen og Weinrich (red.) (1998), s. 216.

Kommunikativ erindring omfatter den levende erindringen i gruppen. Denne typen erindring dekker den nære fortid, den fungerer som et redskap for å dele inn samtiden. Slike erindringer oppstår og eksisterer innen en sosial gruppe. Når denne gruppen opphører, baner dette vei for nye erindringer. Den kommunikative erindringen har dermed en begrenset varighet. Assmann hevder at den ikke lever lenger enn tre til fire generasjoner, eller 80 år. Midtpunktet i denne tidsperioden står sentralt. Etter 40 år oppstår det ifølge Assmann et behov for å manifestere erindringen. Noe som kan forklare den andre verdenskrigs fornyede aktualitet fra midten av 1980-tallet.¹⁸

Med kulturell erindring menes den måten samfunnet ivaretar erindring fra generasjon til generasjon på, konstruksjoner av fortiden skapt av mennesker i en gitt sosial og historisk kontekst for å gi mening i nåtiden. Minnefester, monumenter og ritualer er eksempler på denne typen erindring. Den kulturelle erindringen går langt tilbake. Assmann peker i denne sammenheng på en ”grunnleggende” fortid, en urtid, som ikke lar seg datere. Bestemte begivenheter blir imidlertid ofte trukket fram. Innen den kulturelle erindringen har den erindrete historien forrang framfor en mer faghistorisk framstilling. Skillelinjene mellom historie og myte blir dermed uklare. Fortiden blir ikke på denne måten uvirkelig, mener Assmann, men snarere en formende og normativ kraft.

Den kulturelle erindring er knyttet til noe mytisk, en fortid som virker identitetsskapende for fellesskapet som holder den i hevd. Erindringsfigurene i den kulturelle erindring har en religiøs karakter, og realiseringen av den er preget av festligheter. Identiteten til den erindrende gruppe blir etablert i møtet med fortiden, men det er ikke snakk om noen hverdagsidentitet. De bærer til en viss grad preg av å være ”larger than life”, de overskrider hverdagshorisonen og har en seremoniell egenart. Dette seremonielle er med på å utforme erindringens uttrykksformer. Til forskjell fra den kommunikative erindringen har altså den kulturelle erindringen en mer høytidelig uttrykksform og blir markert i forbindelse med organiserte feiringer av fortiden. Man kan med andre ord snakke om en mer hverdagslig versus en mer seremoniell form for erindring.¹⁹

Kontrasten mellom kommunikativ og kulturell erindring ligger også i det Assmann kaller deltakerstrukturen. Deltakelsen i en gruppe som opprettholder en kommunikativ erindring framstår som noe diffus. Noen vet mer enn andre, og gamle husker lenger tilbake enn unge. Hvordan minnene eventuelt overleveres, hersker det usikkerhet om. Den kulturelle erindringen, derimot innebærer nøyaktige reproduksjoner av den erindrete fortid. De som ikke

¹⁸ Assmann (1992), s. 50-51.

¹⁹ Assmann (1992), s. 52-53.

besitter de språklige og rituelle kunnskapene som kreves blir dermed utelukket. I skriftløse samfunn var dette spesielt tydelig, skalden sto her for bevaringen av gruppe-minnet. Overgangen fra en levende, kommunikatív erindring til en manifestert, kulturell erindring kan gjerne skje før det har gått 80 år. Ritualiseringen av den 2. verdenskrig som begynte allerede på 1980-tallet viser dette.

Uten noen nedtegning av fortiden, må det menneskelige minnet stå for bevaringen av en gruppes historiske identitet. Dette stiller imidlertid visse krav, hevder Assmann. Historien må i første rekke ha en narrativ utforming, den må innta uttrykksformer som har gyldighet hos tilhørerne. Dernest må dette historiske uttrykket befestes gjennom ulike ritualer som krever deltakelse fra gruppen som skal holde denne fortiden i live.²⁰ En skjematisk oversikt utarbeidet av Assmann, viser hovedforskjellene mellom de to typene erindring som ovenfor er presentert:

	Kommunikativ erindring	Kulturell erindring
Innhold	Individets historieerfaring. Biografisk	Mytisk urhistorie, som fant sted i en absolutt fortid.
Former	Uformell, lite formet, oppstår gjennom interaksjon, hverdagslig.	Innstiftet, høyere grad av utforming, sermoniell kommunikasjon, fest.
Uttrykksformer	Levende erindringer i organiske minner, erfaringer og rykter.	Faste (permanente?) representasjoner, tradisjonelle koder/produksjoner i ord, bilde, dans, osv.
Tidsstruktur	80-100 år, med tilstedeværelsen i midten av tidshorizonten på tre-fire generasjoner.	Absolutt fortidig, en mytisk urtid.
Bærere	Uspesifisert, tidsbevis til et erindringsfellesskap.	Spesialiserte tradisjonsbærere.

Kilde: Assmann (1992), s. 57.

²⁰ Assmann (1992), s. 53-54.

2.3 Pierre Nora: *Lieux de memoire*

Pierre Nora tar utgangspunkt i Halbwachs' sammenkobling mellom sted og erindring i sin forklaring av begrepet *Lieux de memoire*, erindringssteder. I trebindsverket *Realms of memory* (1984-1992) forsøker Nora og hans medforfattere å avdekke hvordan ideen om Frankrike er konstruert, blant annet gjennom erindringssteder. I trilogiens forord foreligger en definisjon av begrepet erindringssted: "A *lieu de memoire* is any significant entity, whether material or non-material in nature, which by dint of human will or the work of time has become a symbolic element of the memorial heritage of any community."²¹

Erindringssteder er et bindeledd mellom nåtid og fortid, hevder Nora. De oppstår fordi minnekulturen, eller gruppene hvor den spesifikke fortiden ble holdt i hevd, ikke lenger eksisterer. Dette sees på som en konsekvens av at minnet har mistet sin funksjon i dagens samfunn:

"Societies based on memory are no more: the institutions that once transmitted values from generation to generation – churches, schools, families, governments – have ceased to function as they once did. And ideologies based on memory have ceased to function as well, ideologies that once smoothed the transition from past to future or indicated what the future should retain from the past. (...) our very perception of history has, with much help from the media, expanded enormously, so that memory, once the legacy of people we knew intimately, has been supplanted by the thin film of current events."²²

I tidligere, tradisjonsbundne samfunn ble fortiden resirkulert gjennom fortellinger og myter, slik at den fortsatte å leve i nåtiden. I nyere tid, derimot, organiseres fortiden som historie. Samfunn som fremholder ulikheten i forhold til tidligere tider, vil derfor stå i fare for å bli glemt. "Memory is life (...) History, on the other hand, is the reconstruction,"²³ poengterer Nora. Minnet sementeres i det fysiske rom. Historien er stadig i endring og kan ikke etterlate seg tilsvarende spor. "*Lieux de memoire* are fundamentally vestiges, the ultimate embodiments of a commemorative consciousness that survives in a history which, having

²¹ Nora (1996), s. xvii.

²² Nora (1996), s. 2.

²³ Nora (1996), s. 3.

renounced memory, cries out for it.”²⁴ Museer, arkiv, gravplasser, festivaler og monumenter nevnes som eksempler på erindringssteder: “These are relics of another era, illusions eternity.”²⁵

Erindringsstedene oppstår i et samspill mellom minne og historie. En vilje til å minnes må være tilstede i utgangspunktet. Dette minnet er med på å diktere historieskrivingen. Det finnes knapt noen begrensing for hva som kan regnes for å være *lieux de memoire*. Noen er mobile, som den jødiske Toraen, mens andre er topografiske, dvs. stedsbundne, som nasjonale arkiver, eller store bibliotek. En tredje type erindringssteder er de som er monumentale. Nora nevner i denne forbindelse monumenter over falne. Hovedpoenget er at det er knyttet bestemte erindringer til disse stedene.

Siden erindring er knyttet til sosiale grupper, skulle det tilsi at erindringsstedene mistet mye av sin betydning dersom gruppene som holder erindringen i hevd dør ut. Nora påpeker imidlertid at et erindringssteds styrke ligger i dets evne til å fornye seg og å representere nye betydninger.

2.4 Historiekultur

De ovennevnte begrepene føyer seg alle inn under samlebegrepet historiekultur. En historiekultur inkluderer de mangfoldige måtene både individet og kollektivet møter fortiden og historien på.²⁶ Den inkluderer alle referanser til fortiden som blir presentert i det sosiale livet. Dette omfatter blant annet museumsutstillinger, fjernsynsdokumentarer, folkeeventyr etc. Disse ulike tolkningene har ikke nødvendigvis så mange likhetstrekk med den akademiske tilnærmingen til historie. Historiekulturen er i liten grad preget av eksakt kronologi eller noe skille mellom erindring og historie. Fortid og nåtid eksisterer parallelt, en nøyaktig datering er dermed unødvendig. Historiekulturen er avhengig av den nåtidige sammenhengen og bidrar til dannelsen av en historisk identitet, noe som i neste omgang hjelper individet å orientere seg i samfunnet.²⁷

En spesifikk historiekultur opprettholdes i en gruppe som har en felles forståelse av hvordan akseptable versjoner og tolkninger av fortiden etableres. En del faktorer er med på å gi en historiekultur mening. Historiene preges ofte av å være klare og gjenkjennelige

²⁴ Nora (1996), s. 6.

²⁵ Nora (1996), s. 6.

²⁶ Her etter Stugu (2000), s. 16.

²⁷ <https://tspace.library.utoronto.ca/citd/holtorf/2.1.html>.

fortellinger med lettfattelige tankefigurer, ofte dikotomier. Fortellingene kjennetegnes av en dialog med andre tekster, fortellinger eller forestillinger og presentasjon av såkalte ”evige sannheter”. Tankemønstrene er preget av en sammensmelting av ulike historier og tro framfor kritisk analyse.²⁸

Historiekulturen er sjelden statisk, men stadig i endring. Nasjonalstaten legger rammene for samfunnets erindringsarbeid. Med vekslende mål og interesser organiserer og finansierer staten sin egen erindring gjennom historisk forskning og historievitenskapelig utdanning. Begrepet historiekultur er i første rekke et akademisk analyseverktøy. Begrepet belyser hva som ligger til grunn for blant annet historiske tradisjoner. Historiekultur representerer den fremste refleksjonen over det forgangne.²⁹

2.5 Okkupasjonstiden som kollektiv erindring

2.5.1 Den norske okkupasjonstiden som kollektiv erindring

Folkloristen Anne Eriksen beskriver i boken *Det var noe annet under krigen* (1995) hvordan okkupasjonstiden framstår i den kollektive erindring. Kollektivtradisjonen omtales her som en form for kollektiv erindring. Eriksens definisjon av begrepet kan for øvrig synes noe uklar:

”Kollektivtradisjonen vil fenomenologisk sett være fattigere enn individualtradisjonen, men likevel ’erkänns den vara till sitt innehåll giltigare, riktigare’.³⁰ Kollektivtradisjonen gir en innsikt som går utover det individuelle. Den setter de enkelte beretningene inn i en større sammenheng og gir dem økt betydning. Dessuten vil kollektivtradisjonen også kunne ha betydning for mennesker som ikke har opplevd den tiden og de begivenhetene som tradisjonene refererer til, men som er medlemmer av den gruppen der tradisjonen finnes.”³¹

Kollektivtradisjonen legger etter Anne Eriksens mening premissene for hvordan perioden 1940-1945 skal tolkes. De fem mørke år eller ”den mørke parentesen” i Norges historie utgjør overskriften på ”fortellingen om krigen”. Fortellingen får karakter av å være en myte – en beretning med betydning utover seg selv. Den mørke parentesen favner ikke om en nøktern

²⁸ Ohman Nielsen i *Historisk tidskrift* 2 (2002), s. 221-222.

²⁹ Hartwig (1990), s. 8-9.

³⁰ Eriksen siterer her Lauri Honko fra boken *Metodiska och terminologiska betraktelser i folkloristikk* (1980), Eriksen (1995), s. 14.

³¹ Eriksen (1995), s. 14.

okkupasjonshistorie, ifølge Eriksen. Den bærer snarere preg av å være en episk fortelling om kampen mellom det gode og det onde. Historisk forskning har belyst flere sider ved okkupasjonshistorien uten at innholdet i den mørke parenteser er blitt nevneverdig rokket ved. Årene 1940-1945 står for seg selv og blir behandlet som et strengt avgrenset avsnitt i norsk historie. Fortellingen om krigen har en narrativ struktur. Overfall – okkupasjon – frigjøring utgjør de tre hovedfasene i en serie begivenheter som har blitt omformet til en beretning.

Historien om okkupasjonstiden består i hovedsak av to tradisjoner. Den ene forteller om hverdagslivet til folk flest, mens den andre beskriver ulike former for organisert motstand. Eriksen hevder at innenfor kollektivtradisjonen blir disse linjene flettet sammen og presentert som to sider av samme sak. Gjennom innsamling, publisering og forskning har de enkelte historiene innenfor hverdagslinjen blitt satt inn i en større sammenheng. Enkeltindividets minner blir til en felles "hverdagens krigshistorie". Vareknapphet og samhold i et klasseløst samfunn mellom gode nordmenn utgjør hovedtemaet. Historien favner om tre hovedaktører: jøssinger, quislinger og tyskere, som alle har klare karaktertrekk. Jøssinger er gode nordmenn, quislingene sees på som svikere og tyskerne er fienden. Hverdagslinjen formidler okkupasjonstiden fra jøssingens perspektiv. Den gode nordmanns holdningskamp mot svikerne og fienden, samt bestrebelsene for å få endene til å møtes, utgjør i grove trekk denne siden av okkupasjonshistorien.

Motstanden utgjør det andre kapitlet i fortellingen om krigen. Beretningen om framveksten av motstandsbevegelsen har klare mytiske trekk i tråd med fortellingen om krigen for øvrig. Motstandsbevegelsen framstår som en naturlig konsekvens av okkupasjonen, og nyanserte forklaringer av fenomenet blir overflødige. Okkupasjonstid og motstand betraktes som synonyme. Forholdene i Norge oppsummeres med ordet "hjemmefront". Heltene bærer fortellingen om motstandsbevegelsen samtidig som de representerer noe større. Den ideoende norske frihetstrangen personifiseres gjennom fortellingene til "Kjakan" og Max Manus hvis verker har vært sentrale bidrag til kollektivtradisjonens fremstilling av motstandsbevegelsen.

Helheten i fortellingen om krigen oppnås ifølge Eriksen gjennom en sammenknytting av fortellingene om motstand og hverdagsliv. "Den tause motstanden" representerer "tauet" som binder tradisjonene sammen. Etterkrigstidens mytologisering har styrket sammenbindingen og utvidet motstandens virkefelt. "Norge under 2. verdenskrig" sidestilles som nevnt med "hjemmefront", og enhver erfaring fra de fem okkupasjonsårene får dermed status som krigserfaring. I lys av denne sammenhengen oppfattes selv trivielle

hverdagsopplevelser som uttrykk for motstand. Eriksen omtaler dette fenomenet som ”det utvidete motstandsbegrep”.³² Kollektivtradisjonen om den andre verdenskrig kan med andre ord oppsummeres som hverdags- og motstandshistorier som til sammen danner fortellingen om et folk i kamp.

Eriksens kollektivtradisjon er tuftet på kunnskap, erfaringer og minner fra krigen. Tradisjonen er ikke en gitt ting, men skapes av sosiale forhold. Denne folkelige fremstilling er basert på noe Eriksen omtaler som den kollektive historieproduksjon, hvor alle deltar på hver sin måte. Som Halbwachs hevder hun at den sosiale minneproduksjonen består av flere tradisjoner. En sterk og dominerende tradisjon kan marginalisere andre. *Popular memory-teorien*³³ er opptatt av forholdet mellom det dominerende historiesynet og de opposisjonelle oppfatningene på tvers av det offentlige (inkludert det akademiske) feltet. Den er også opptatt av forholdet mellom denne offentlige diskursen og den mer private forståelsen av fortiden som også produseres i kulturen. Slik Eriksen ser det, er faghistorikerne og ”vanlige folks” fortellinger er i stor grad sammenfallende når det gjelder synet på krigen.

Kollektivtradisjonens formidling har ifølge Eriksen i stor grad mytisk karakter. Hun baserer seg her i hovedsak på Roland Barthes’ myteteori.³⁴ Myten formidler ut i fra hans teori et metaspråk, et språk om språket. Den gir det objektive språket nye betydninger. Ord som ”okkupasjon”, ”rasjoneringskort” og ”hjemmefront” har således fått utvidet mening og sammenfatter perioden 1940-1945 for tre millioner nordmenn, hevder Eriksen. Med dette som utgangspunkt stiller hun seg kritisk til den norske framstillingen av okkupasjonstiden, som hun mener er sterkt preget av kollektivtradisjonen.

Eriksens oppfatning av kollektivtradisjonen synes å basere seg på at det eksisterer en fortidsoppfatning om okkupasjonstiden som går ut på at nordmenn flest gjorde aktiv motstand mot okkupasjonsmakten. Denne fortidsoppfatningen påvirker i neste omgang vår nåtidsforståelse av nordmenn. I siste instans vil en slik historieoppfatning skape en forventning om det norske samfunn med dets innbyggere for fremtiden. Litteratur skrevet av motstandsfolk er som nevnt viktige bærebjelker og bidragsytere til kollektivtradisjonen, akkurat som historiske filmer og romaner utgjør sentrale elementer i utviklingen av historiebevisstheten. Ifølge Eriksen har motstandslitteraturen blitt stående uimotsagt i utviklingen av kollektivtradisjonen, noe som i neste instans har påvirket vår fortidsoppfatning

³² Eriksen (1995), s. 80- 81.

³³ Popular memory teoriens historiebegrep inkluderer alle måter å bygge opp en forståelse av fortiden på som eksisterer i vårt samfunn. Eriksen (1995), s. 15.

³⁴ Eriksen (1995), s. 16- 17.

og nåtidsforståelse når det kommer til det norske samfunnet generelt og okkupasjonstiden spesielt.

Eriksens oppfatning av denne tradisjonen bør imidlertid ikke godtas uforbeholdent. Påstanden om sammenfall mellom folkelig oppfatning og historisk forskning er problematisk. Eriksen trekker selv fram historikeren Hans Fredrik Dahl for å belyse at kollektivtradisjonen ikke formidler en historisk helhet. Dahls fokus på NS og Quisling korresponderer jo dårlig med den folkelige oppfatning. Han er vel neppe den eneste i Norge som har drevet historisk forskning som går på tvers av Eriksens kollektivtradisjon. Selve innholdet i Anne Eriksens forståelse av den norske kollektivtradisjonen er også diskutabelt. Tradisjonen bygger i stor grad på hennes tolkninger av andres utsagn. Aktører i okkupasjonstiden tillegges tanker og holdninger som er i tråd med Eriksens forståelse av denne tradisjonen. Litteratur skrevet av motstandsfolk blir sett på som viktige innslag i den kollektive erindring. Den har i Eriksens øyne intensjoner som går utover det å skildre motsandsaktivitet: ”Fortellingene om feilslåtte prosjekter og optimistiske planer [hos motstandsbevegelsen] blir et bindeledd mellom sabotørene og befolkningen for øvrig. Det skapes en fantasiverden der helten og leseren møtes som aktører på like fot.”³⁵

Kan man med sikkerhet hevde at dette er intensjonen fra forfatterens side? Når for eksempel motstandsmannen Knut Haukelid i forholdsvis svulstige ordelag beskriver en hjemkomst pr. fly og fallskjerm gis dette utvidet mening: ”Reisemåten i seg selv [er] en overvinnelse av menneskets vanlige jordbundne kår, men også ellers blir bevegeligheten et symbol både for friheten selv og for kampen for den”.³⁶ Gjennomgående hevder Eriksen at motstandsfolkene gjennom sine beretninger prøver å skape et mytisk fellesskap mellom seg selv og leseren. Dette er påstander som stengt tatt er vanskelig å finne belegg for. Eriksens kollektivtradisjon fremstår i så måte som noe søkt. Men hennes utgangspunkt, at kollektiv erindring og mytologisering preger vår oppfatning av okkupasjonstiden er ikke vanskelig å slutte seg til. Hennes framstilling av hvordan kollektiv erindring manifesterer seg i museer er også treffende. Hun understreker her at Hjemmefrontsmuseet i Oslo framstår som en ”scene” for kollektivtradisjonen. Museumsperspektivet vil for øvrig bli trukket fram senere i oppgaven.

I en artikkel av Tony Judt, *The past is another country: myth and memory in post war Europe* (2002) finner vi en del av de samme synspunktene som hos Eriksen, særlig den oppfatningen at okkupasjonshistorien i ettertid har fått et mytisk preg. I oppgjøret etter 2.

³⁵ Eriksen (1995), s. 65.

³⁶ Eriksen (1995), s. 66.

verdenskrig gikk minnene om kollaboratørene i de okkuperte nasjonene i stor grad tapt, hevder Judt. I stedet ble det rettet et kraftig fokus på betydningen av motstandsbevegelsen. Med dette ble ”motstandsmyten” skapt:

”If there was to be a reference point in national memory for the years between 1939 and 1945 it could only be the obverse of that now firmly attached to Germans. If Germans were guilty, then “we” were innocent. If guilt consistent in being German or working for Germans and their interests – and it could hardly be denied that in every occupied country such persons had been present and prominent – then innocence had to mean an anti-German stance, after 1945 but also before. Thus to be innocent a nation had to have resisted, and to have done so in its overwhelming majority, a claim that was perforce made and pedagogically enforced all over Europe, from Italy to Poland, from the Netherlands to Romania.”³⁷

Judt argumenterer videre med at den nasjonale oppmerksomheten i de okkuperte landene bevisst ble avledet allerede fra de første etterkrigsårene. Historier om motstand ble gjentatt og forstørret til kjedsommelighet i skjønnlitteratur, populærhistorie, aviser, radio og spesielt på film. Dette til tross for at historiske arkiver viste at et slikt fokus måtte anses som en forvridning av fortiden. I motsetning til Eriksen søker Judt å formidle en historiefaglig forklaring på ”motstandsmyten”, idet han hevder at et slikt fokus var nødvendig for å samle nasjonene etter en opprivende krig.³⁸ Artikkelen til Judt viser for øvrig at den ensidige oppmerksomheten rettet mot motstandsbevegelsen i etterkrigsårene langt i fra var et særnorsk fenomen.

2.5.2 Den danske okkupasjonstiden som kollektiv erindring

I boken *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1998) formidler Claus Bryld og Anette Warring hvordan okkupasjonstiden framstår i den danske kollektive erindring. Der Anne Eriksen refererer til ”fortellingen om krigen”, viser Warring og Bryld til ”grundfortællingen” som uttrykk for den danske kollektivtradisjonen. ”Grundfortællingen” har klare likhetstrekk med den norske tradisjonen. Warring og Bryld peker på fortellingens entydighet og hevder at den er et resultat av en samkjørt kulturell og politisk meningsproduksjon. Okkupasjonstiden i Danmark følger et klassisk fortellermønster og Eriksens struktur (overfall – okkupasjon –

³⁷ Müller (red.) (2002), s. 163.

³⁸ Müller (red.) (2002), s. 163-164.

frigjøring) er dekkende også for Danmark. Anne Eriksens bruk av Roland Barthes' myteteori i tolkningen av okkupasjonshistorien blir behørig omtalt i boken. Denne teorien blir også brukt til å forklare tilblivelsen av "grundfortællingen": "Det er der hvor bevidstheden om dens historiske oprindelse og politiske funktion er tabt af syne, at fortællingen antager mytens karakter. Det sker som oftest i offentligheden, hvor mange forskellige bevidstheds- og formidlingsformer er repræsenteret."³⁹

Som det framgår av dette sitatet er Bryld og Warring nokså uklare når de skal forklare hvordan historien om okkupasjonstiden blir til "grundfortællingen". Framstillingen av hvorledes okkupasjonstiden uttrykkes gjennom den kollektive erindring samsvarer ellers i stor grad med Eriksens framstilling. Bryld og Warring har imidlertid inkludert et politisk moment i den danske kollektivtradisjon som er bortimot fraværende hos Eriksen. Politikere har vært sentrale bidragsytere i oppbyggingen av "grundfortællingen", hevder de. Dette kommer til uttrykk gjennom litteratur om okkupasjonstiden skrevet av sentrale politikere i tidlig etterkrigstid. Den politiske eliten forsøkte med dette å skape en sammenheng i okkupasjonstiden som både kunne tjene til orientering for politikerne selv og benyttes som presentasjon av de ledende kretsers oppfatning av okkupasjonstiden overfor befolkningen. Fire store verker står sentralt i denne sammenheng.⁴⁰ Felles for disse er at de gir uttrykk for et nasjonalt samhold under okkupasjonstiden. Den danske samarbeidsregjeringens (1940-1943) forsøk på å kontrollere motstandsbevegelsen blir derimot ikke omtalt.

Disse framstillingene av krigsårene satte tidlig en standard for senere utgivelser om emnet. Tanken om at nærmest hele befolkningen opptrådte nasjonalt under okkupasjonen, hadde blant annet sitt utspring i politikeres egne historieverker. Dermed var veien kort til forestillingen om at motstandskampen var hele folkets kamp. Perioden 1943-1945, dvs. tiden etter bruddet med tyskerne, ble i etterkant gjort representativt for hele okkupasjonstiden. Både motstandsbevegelsen og politikerne tjente på dette. Politikerne, som ønsket de alliertes anerkjennelse, kunne dermed utsette debatten om det politiske samarbeidet med tyskerne. Motstandsbevegelsen på sin side kunne med dette demonstrere en felles front overfor fienden.⁴¹

En tilsvarende konsensus rundt okkupasjonstiden eksisterer også i Norge, som Eriksen har vært inne på. Den politiske dimensjonen ved kollektivtradisjonen er imidlertid utelatt. Den

³⁹ Bryld og Warring (1998), s. 72.

⁴⁰ Brøndsted og Gedde (red.): De fem lange aar I- III, 1946- 47, Friis (red.): Danmark under verdenskrig og besættelse I- V, 1946- 48, Frisch m. Fl. (red.) Danmark besat og befriet I- III, 1945- 48, V. La Cour (red.) Danmark under besættelsen I- III, 1945- 47.

⁴¹ Bryld og Warring (1998), s. 87- 94.

norske regjeringen opererte som kjent i eksil fra London og samarbeidet med motstandsbevegelsen. Grunnlaget for politisk splid har derfor ikke vært tilstede på samme måte som i Danmark. Etterkrigstidens styresmakter i Norge var preget av tidligere motstandsfolk som bevisst eller ubevisst likevel var med på å sette dagsordenen for hvordan okkupasjonstiden skulle tolkes.

2.6 Museet og dets presentasjon av fortiden

2.6.1 Hva er et museum?

Nordsjøfartmuseet står sentralt i denne oppgaven. Det blir derfor viktig å avklare min egen forståelse av hva et museum er, samt hva som kjennetegner et museums historiefremstilling. International Council of Museums (ICOM) har utarbeidet følgende definisjon på et museum:

“Eit museum er ein ikkje-kommersiell, permanent institusjon som skal tena samfunnet og samfunnsutviklinga. Institusjonen skal vera open for publikum. Eit museum skal samla inn, bevare og sikra, forska i, formidla og stilla ut materielle vitnemål om menneska og omgjevnadene deira. Formålet er å gje høve til studiar, opplæring og oppleving.”⁴²

At museene skal tjene samfunnsutviklingen og ha en oppdragende funksjon i forhold til denne, kan likevel medføre visse problemer. Museenes utstillinger har ulike tidsperspektiver. De faste utstillingene, er kostbare og det kan gå tiår mellom hver gang de fornyes. Disse utstillingene fokuserer museets tema, men reflekterer i liten grad samfunnsutviklingen. For å være i takt med tiden og for å tekkes nytt publikum, arrangerer museene i tillegg temautstillinger for kortere tidsrom. Disse er rimeligere og finansieres også ofte av eksterne sponsorer. Men en statistikk fra 1993 viser at museene i Norge har liten kapasitet til slike skiftende utstillinger. Bare 152 av 478 institusjoner rapporterte at de hadde areal til skiftende utstillinger. I de tilfellene rom var tilgjengelig, utgjorde det bare ca. 16 % av museenes samlede areal.⁴³ Dette skulle tilsi at mange museer har vansker med å ”tena samfunnsutviklinga”.

Anette Warring, ved Roskilde Universitet, ser museets oppgaver i det moderne samfunn fra en annen synsvinkel: ”I det moderne samfund er det museernes oppgave at indgå

⁴² NOU (1996), s. 21.

⁴³ NOU (1996), s. 107.

i det nettverk af institutioner, som opretholder og udbygger samfundets kollektive erindring, forstået som den erindring om et samfunds eller en gruppes fortid, der i hver generation formidles videre til nye generationer.”⁴⁴ Som ICOMs definisjon vektlegges her museets posisjon som en institusjon som skal avspeile bestemte verdier i samfunnet. Warrings fokus ligger likevel i større grad på den kollektive erindring, et perspektiv som også er sentralt i denne oppgaven. Hennes definisjon er på samme måte som ICOMs problematisk i det museene i praksis ikke er i stand til å følge utviklingen grunnet begrensinger på areal og økonomi.

Både ICOMs og Warrings definisjoner er svært generelle og samtidig ideelle. Det tas her ikke hensyn til det store mangfoldet av museer med henblikk på tema og innhold. Norske Kunst- og Kulturhistoriske museer (NKKM, nå Norges Museumsforbund) deler museene inn i seks grupper ut i fra virkefelt:⁴⁵

1. Naturhistoriske museum og samlinger
2. Arkeologiske museum
3. Allmennhistoriske museum
4. Kunstmuseum
5. Kunstindustrimuseum
6. Spesialmuseum (f. eks. sjøfartsmuseum og museum for etniske minoriteter)

Mitt studieobjekt, Nordsjøfartsmuseet, kan selvsagt plasseres innenfor gruppa ”spesialmuseum”. Denne gruppa er imidlertid heterogen og vanskelig å definere. Det er derfor mer formålstjenlig å rette oppmerksomheten mot ”allmennhistoriske museum” for å klarlegge hva som kjennetegner et museum som Nordsjøfartsmuseet. Det som er typisk for slike museer er at de favner om et kulturhistorisk materiale. Dette kan omfatte hus og anlegg, gjenstander, mange slags dokumenter og arkivmateriale, men også fotografi, muntlig tradisjon, musikk på lydbånd med mer. Gjenstander og bygninger er det som dominerer blant allmennhistoriske museer. De fleste museer innenfor denne kategorien dekker en region eller et distrikt. De er selvstendige, halvoffentlige institusjoner med faste ansatte i vitenskapelige eller pedagogiske stillinger, med teknisk eller håndverksutdannete folk eller folk i administrative eller økonomiske stillinger. Antall ansatte og deres bakgrunn varierer, men mange av disse museene har minst én vitenskapelig utdannet person i en faglig, sentral stilling. Ut i fra

⁴⁴ Floris og Vasström (1999), s. 108.

⁴⁵ Her etter Vestheim (1994), s. 34.

ovennevnte kriterier er det ikke vanskelig å definere Nordsjøfartsmuseet som et allmennhistorisk museum.

Når det gjelder museets mer konkrete oppgaver i samfunnet også disse redegjort for i ICOMs definisjon. Det heter at museene skal ”samle inn, bevare og sikre, forske i, formidle og stille ut materielle vitnemål om menneskene og omgivelsene deres. Formålet er å gi anledning til studier, opplæring og opplevelse.”⁴⁶ Mange andre samfunnsinstitusjoner som bibliotek, universitet, opplæringsinstitusjoner etc. utfører imidlertid samme oppgaver, som dermed ikke kan sies å være særegne for museene. Mange av de som arbeider her ser likevel disse oppgavene som selve kjennemerket ved sin arbeidsplass.⁴⁷

Til tross for at ovennevnte oppgaver oppfattes som svært sentrale både fra overnasjonalt hold (ICOM) og fra de ansatte i norske museer er det mye som tyder på at ikke alle disse gjøremålene blir like godt skjøttet i praksis. I en personalundersøkelse blant ansatte i norske museer ble det blant annet spurt om hva som var den sterkeste og svakeste siden ved museet den enkelte jobbet ved. Ved de kulturhistoriske museene kom forskning svært dårlig ut, mens de ansatte var mer tilfreds med museets formidling. Samme undersøkelse viste da også at forskning hadde forholdsvis liten plass ved de kulturhistoriske museene.⁴⁸ Det er med andre ord en viss diskrepans mellom museets idealer og virkeligheten også på dette området.

2.6.2 Historieformidling i museet

Viktigst i denne oppgaven er formidlingssiden. Tradisjonelt har gjenstander stått i sentrum for museenes historieformidling. Litt forenklet springer to typer utstillinger ut fra dette utgangspunktet. Den første, objektrettede utstillinger, tar utgangspunkt i den enkelte gjenstanden og framhever denne eller disse som utstillingens visuelle sentrum. Tingene blir satt inn i ulike sammenhenger, men er likevel det viktigste ved utstillingen. Den andre hovedtypen retter fokus mot helheten eller miljøet. Den enkelte gjenstanden blir her mest interessant som en del av en større sammenheng. Diorama-utstillingen er et eksempel på en visuell framstilling som setter helheten i sentrum.⁴⁹

Utstillingene består ikke nødvendigvis av eldre gjenstander fra en svunnen tid. I de senere årene har andre audiovisuelle hjelpemidler gjort sitt inntog også i museumsverdenen. Dette har fordret en nytenkning i historieformidlingen til de kulturhistoriske museene. Levende lyd og bilder utgjør ofte sentrale deler av utstillingen uten at de nødvendigvis

⁴⁶ NOU (1996), s. 35, egen oversettelse.

⁴⁷ NOU (1996), s. 36.

⁴⁸ Her etter NOU (1996), s. 79, 125- 125.

⁴⁹ NOU (1996), s. 106.

erstatte den autentiske gjenstanden. De audiovisuelle hjelpemidlene fungerer snarere utfyllende i forhold til helheten. I noen tilfeller vil lyden og bildene selv utgjøre autentiske vitnemål fra fortiden.

En annen tilnærming til inndelingen av utstillingstyper finnes hos Annesofie Becker i artikkelen *Museernes ting og utstillingens orden* (1990). Også hun skiller mellom to utstillingstyper, den *diskursive* og den *presentive*. Innen den diskursive utstillingen ligger fokus på å presentere historien i et bestemt kronologisk forløp. Museet leverer på denne måten en ferdigtolket versjon av fortiden og den besøkende utfordres i liten grad til å trekke selvstendige slutninger om historien. Den presentive utstillingen har på sin side en åpnere tolkningsramme. Gjenstandene står her som atskilte fragmenter fra fortiden, uten å nødvendigvis være bundet sammen i en historisk forklaringsmodell. En slik utstilling gir seg ikke ut for å være et fortidig sannhetsvitne, men utfordrer den besøkende til å trekke sammenhenger. Der den diskursive utstilling fremstår som styrende og lukket, formidler altså den presentive flere potensielle fortidsoppfatninger. Sistnevnte utstillingstype vil nok trolig kreve mer forkunnskaper hos den besøkende for å i det hele tatt kunne tolke historien i ulike retninger.⁵⁰ Begge utstillingstypene kan således være problematiske i forhold til formidling av fortiden. Valgene som blir foretatt, vil være avhengig både av hvem som står bak utformingen av utstillingene og den tenkte målgruppen for museet.

2.7 Teori og praksis

I denne av oppgaven er det blitt presentert en del begreper. Tilsynelatende har flere av dem noe av det samme meningsinnholdet. Jeg vil derfor avslutningsvis avklare hvordan jeg forstår disse begrepene og hvordan de vil bli benyttet i oppgaven.

Begrepene historiekultur, kollektiv erindring og erindringssteder belyser ulike sider ved hvordan fortiden formes og manifesteres i det offentlige rom og innen sosiale grupper. Faglitteraturen formidler ingen klare definisjoner for hva disse begrepene konkret betyr, men gir snarere innsikt i deres funksjon, og hvordan de fungerer som ”akademiske verktøy”.

Historiekultur er først og fremst et begrep som brukes for å analysere hvordan fortiden fremstår i offentligheten. Det utgjør ingen entydig historieoppfatning, men innebefatter alle representasjoner av historien i samfunnet. *Kollektiv erindring* dreier seg om hvordan fortidsoppfatninger blir formet på gruppenivå. Jan Assmann deler dette begrepet inn i to

⁵⁰ Her etter Floris og Vasström (1999), s. 74.

hovedtyper, kommunikatív og kulturell erindring. Den kommunikative erindringen beskriver sosiale gruppers levende erindring om en nær fortid, mens den kulturelle erindringen gir innblikk i ritualiseringen av en fjernere fortid. Kollektivtradisjonen som Anne Eriksen gjør rede for, forstås som en tolkningsramme som legger premissene for fortidsfortolkningen for en større sosial konstellasjon. Eriksen hevder sågar at kollektivtradisjonen har vært bestemmende for en hel nasjons historieoppfatning. Til sist kommer Pierre Noras begrep *erindringssteder*, som representerer fysiske manifestasjoner av erindring, inkludert museer.

Dette teoretiske grunnlaget skal i kapitlene framover bidra til å klargjøre hvordan Telavåghistorien har utviklet seg både i lokalsamfunnet og i det videre, offentlige rom. Teorien vil dessuten kunne bidra til å forklare på hvilken måte historien manifesteres i Nordsjøfartmuseet.

Kapittel 3. Kilder og litteratur om krigshendelsene i Telavåg

Dette kapitlet skal i første rekke gi et overblikk over hvilke kilder som foreligger om krigshendelsene i Telavåg. Deretter skal historien presenteres gjennom den nyeste forskningen. Kapitlet avsluttes med en gjennomgang av hvordan Telavåg har blitt omtalt i norsk krigslitteratur. Fokuset vil her ligge på å avdekke hvordan denne litteraturen fremstiller Telavåghistorien og hvilke kilder som legges til grunn. Først og fremst dreier dette seg om okkupasjonshistoriske verker. I tillegg kommer også mer spesifikk lokalhistorisk litteratur og et par utgivelser som fokuserer på krigshendelsene i Telavåg alene. I oppgavens siste kapittel vil en mer dyptpløyende analyse av den krigslitterære og forskningsmessige fremstillingen av Telavåghistorien sees i forhold til Telavåghistorien i det offentlige rom.

3.1 Kilder til Telavåghistorien

Muntlige og skriftlige kilder fra inn- og utland gir informasjon om krigshendelsene i Telavåg under okkupasjonen. Herunder følger en oversikt over kildene, med tanke på hvor de finnes og hva slags informasjon de formidler.

3.1.2 Skriftlige kilder

I Riksarkivet finnes dokumenter fra rettssakene mot personer fra norsk og tysk side som på ulike måter deltok i aksjonen mot Telavåg. Disse er arkivert under henholdsvis landssviksaker og straffesaker. Av landssviksakene står rettssaken mot den tidligere statspolitimannen Johan Bjørgan sentralt. Bjørgan bidro til å rulle opp virksomheten i Telavåg og ble dømt for dette i tillegg til andre forhold. Hans vitnemål forteller hvordan han som statspolitimann oppdaget Englandsfarere i Telavåg, og hvordan aksjonen mot disse ble organisert. Bjørgan gir også innblikk i hendelsene den 26. april. Straffesakene mot Oberscharführer Klötzer og Seyffert bidrar til å belyse saken fra tysk side. I Riksarkivet finnes også førstehåndskilder i form av avhør av folk som opplevde hendelsene. Dokumenter fra statspolitiets avdeling i Bergen finnes også i dette arkivet. Det finnes imidlertid få kilder fra det tyske sikkerhetspolitiets arkiv i Bergen. Disse skal ha blitt tilintetgjort umiddelbart etter krigen.

Statsarkivet i Bergen er i besittelse av et overvåkingsarkiv fra Bergen Politikammer. Her foreligger etterretningsrapporter fra sikkerhets- og statspolitiet under okkupasjonen.

Etterretning om Telavåg er her inkludert. Statsarkivet har også materiale fra den tyske etterretningsorganisasjonen Abwehr. Denne var også innblandet i forspillet til Telavågtragedien. Statsarkivet besitter også utskrifter av krigsforbrytersaker hvor de tiltalte kan knyttes til krigshendelsene i Telavåg. De har dessuten en billedsamling av Sipo- og SS-folk som kan knyttes til Telavåg.

Hjemmefrontmuseet i Oslo har en del kildemateriale fra de britiske militærorganisasjonene SOE (Special operations executive) og SIS (Secret intelligence service). Blant annet finnes rapporter fra disse organisasjonenes båt ekspedisjoner og operasjonsinstrukser for agentene som ble satt i land i Telavåg.

Et mer omfattende SIS- og SOE-materiale er arkivert i Public Record Office i London. Dette inkluderer også etterretningsorganisasjonenes befatning med Telavåg. Krigsforbrytersaken mot sikkerhetspolitisjef Hans Blomberg foregikk i Storbritannia, og materiale fra denne saken er også arkivert her. Blomberg var i tillegg til sitt engasjement i Telavågtragedien tiltalt for henrettelse av britiske marinesoldater. Det var særlig dette siste tiltalepunktet som preget saken mot ham. Videre kan nevnes de såkalte Enigma-meldingene som er utskrifter av britisk telegraf- og radioovervåking på Norskekysten. Disse ble nylig frigitt og er arkivert i Public Record Office. Det er imidlertid foreløpig usikkert om Telavåg er omtalt her.

Militærarkivet i Freiburg har rapporter og foredrag fra det 70. tyske armekorps som sto for okkupasjonen av Sør Norge. Dette inkluderer også etterretningsrapporter om Telavåg.

Krigshendelsene i Telavåg var dessuten en del av tiltalen i flere saker som kom opp ved Nürnberg-domstolen. En undersøkelse av materiale fra Nürnberg-domstolen i arkiv i Washington og Moskva er blitt gjennomført av Hanne Sophie Greve, uten at hun har klart å avdekke om Telavåg ble nevnt i selve rettsoppgjøret i Nürnberg.

Røde Kors' arkiver inkluderer materiale om interneringen av telavåginger på Storetveit og på Framnes. Det samme gjelder Konrad Birkhaugs arkiv på St. Jørgens hospital i Bergen.⁵¹

3.1.2 Muntlige kilder

Enkelte i lokalbefolkningen i Telavåg har stått fram som viktige muntlige kilder til Telavåghistorien. Simon Øvretveit har utmerket seg spesielt. Han har fra 1980-tallet vært en sentral formidler av Telavåghistorien, og er blitt brukt både som kilde til litteratur, i

⁵¹ Informasjon om kildetilfanget er hentet fra Robberstad (1993), s. 106 og samtale med museumsstyrer på Nordsjøfartmuseet, Egil Christophersen, 21. mars 2005.

skolesammenheng og i bygdas museumsarbeid. Øvretveits autoritet som historieformidler er ubestridt. Han er en av de få overlevende etter Telavågtragedien som har stått fram med sin historie – de fleste telavåginger med krigserfaringer har vegret seg for å fortelle om sin fortid offentlig. Dette har ført til at Øvretveit i perioder har vært nokså enerådende når det gjelder lokalsamfunnets formidling av dets krigsfortid.

Ved flere anledninger har Simon Øvretveit gått kraftig ut mot historiefremstillinger som ikke korresponderer med hans syn på fortiden. Han har stilt seg kritisk til både historiefaglige og skjønnlitterære framstillinger. Det samme gjelder museale tolkninger. Samtidig viste Øvretveit tidlig en forsonende holdning overfor folket som sto bak utslettelsen av hans hjembygd. På 1980-tallet hadde han sågar besøk av en tidligere ubåtkaptein fra Tyskland som hadde deltatt i gjenreisningen av Telavåg som krigsfange. Et nytt møte mellom disse to ble senere arrangert av Bergens Tidende. ”Eg hatar ikkje det tyske folket,” uttalte Øvretveit i et avisintervju i 2002, ”så dum er eg ikkje, då hadde eg hata meg i senk.”⁵²

Morten Telle ble i 1942 sendt fra Telavåg til internering på Storetveit og Framnes. Han har fungert som kilde til informasjon om okkupasjonsmaktens aksjon mot Telavåg og forholdene for de internerte. Telle har blitt benyttet i litteratur og jobber også som guide på Nordsjøfartmuseet. Han framstår noe mer nyansert enn Øvretveit og har mye kunnskap om forvaltningen av historien i bygda i perioden fram til begynnelsen av 1980-tallet.

Åge Telle er sønnen til Laurits og Martha Telle. Han er eneste gjenlevende vitne fra skuddvekslingen som foregikk i Laurits Telles hus 26. april 1942. I denne forbindelse er han blitt brukt som kilde i en rekke bøker.

Andre gjenlevende kan også bidra til å belyse Telavåghistorien, de tre ovennevnte er imidlertid mest brukt, og deres framstillinger av krigshendelsene har utvilsomt bidratt til å forme bildet av bygdas fortid.

3.2 Forskningsfronten

Med utgangspunkt i de to nyeste arbeidene om emnet, Per Robberstads hovedoppgave fra 1993, *Telavågtragedien 1942* og Arnfinn Hagas *Aksjon Telavåg* fra samme år, vil det i det følgende bli redegjort for krigshendelsene i Telavåg.

⁵² Bergensavisen, 26. april, 2002.

3.2.1 Bakgrunn og hendelsesforløp

Fiskeværet Telavåg ligger i Sund kommune på øya Sotra, om lag 40 kilometer vest for Bergen. I 1940 hadde det lille fiskerisamfunnet rundt 400 innbyggere. Mange av disse skulle senere bli involvert i den illegale båttrafikken til Shetland og Storbritannia.

Allerede 5. mai 1940 reiste den første båten med flyktninger fra Telavåg til Shetland. I perioden mai 1940 til januar 1942 reiste i alt åtte båter fra Telavåg til Shetland. De fleste av disse båtturene var ikke organisert av noen motstandsorganisasjon, men tilrettelagt på lokalt plan. Fra sommeren 1941 begynte det å gå rykter i bergensområdet om at båter fra Telavåg kunne føre flyktninger over til Shetland. Mellom 1940 og 1942, særlig i tidsrommet fra juni til oktober 1941, fungerte Telavåg som utfartshavn for i alt 105 mennesker på vei over Nordsjøen. Om man legger til utfarten fra de omliggende områder, blir antallet mennesker som dro herfra til Shetland om lag 140-150 mennesker. Til sammen 50 personer fra Telavågs egen befolkning hadde i denne perioden funnet veien til Storbritannia, via hjembygda eller området omkring.⁵³ Den ulovlige overfarten var imidlertid dårlig kamouflert. Ja, Englandsfarten var så åpenlys at "en måtte være både blind og døv om en ikke skjønnte sammenhengen."⁵⁴ Uttalelsen stammer fra telavågingen Morten Telle. Som 14-åring ble han i april 1942 vitne til den tyske okkupasjonsmaktens brutale reaksjon etter at den illegale virksomheten i bygda hadde blitt nøstet opp.

Skøyta "Olaf" som tilhørte den britiske militærorganisasjonen SOE (Special Operations Executive), ankom Telavåg den 21. april 1942. To agenter, Emil Hvaal og Arne Værum, ble ilandsatt sammen med våpen, mat og utstyr. Agentene tilhørte kompani Linge⁵⁵ og søkte dekning hos Laurits Telle i påvente av videre ordre. De tyske okkupasjonsmyndigheter hadde i lengre tid hatt mistanke om at det forgikk en illegal Englandsfart i Sund kommune. Båteiere som hadde fått båter frastjålet, ble pålagt å melde fra til den lokale lensmannen for å selv å unngå straffeforfølgelse. Ut i fra disse anmeldelsene kunne okkupasjonsmyndighetene danne seg et bilde av hvilke steder som var utfartshavner for ulovlig båttrafikk over Nordsjøen.⁵⁶

⁵³ Robberstad (1993), s. 24-28.

⁵⁴ Haga (1993), s. 21.

⁵⁵ Populært navn på de nordmenn som var underlagt og ble trent av britene (SOE) og sendt til Norge for å utføre sabotasje, opprette radioforbindelse og instruere Hjemmestyrkene. Oppkalt etter kaptein Martin Linge som selv falt i et britisk raid mot Måløy i desember 1941. Kilde: Norsk krigsleksikon, <http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex/k/k3.html#kompani-linge>.

⁵⁶ Robberstad (1993), s. 22 og s. 41.

Den 24. april dro Johan Hilmar Bjørgan i statspolitiet⁵⁷ fra Bergen mot Sotra og Telavåg for å etterforske det som han etter eget utsagn anså for å være ”bagatellsaker”. En av sakene gjaldt en anmeldelse på Laurits Telle for ulovlig besittelse av radioapparat. Anmeldelsen var levert av en mann fra Ågotnes. Vedkommende var misfornøyd med et båtkjøp han hadde gjort med Telle, og meldte som hevn Telle til politiet for oppbevaring av ulovlig radioapparat. Anmeldelsen havnet først hos den nazivennlige lensmannen i Fjell, Per Lie, som sendte den videre til statspolitiet. Under rettsoppgjøret etter krigen ble det hevdet at Bjørgan var godt kjent med at Telavåg var et utfartssted for englandsfarere. Hans ærend i bygda kan dermed også ha vært å undersøke den illegale virksomheten.⁵⁸

Etter å ha overnattet hos lensmann Lie i Fjell dro Bjørgan videre til Telavåg 25. april. Han fikk skyss over Telasundet, og båtføreren tok han for å være englandsfarer. På denne korte turen fikk Stapo-mannen vitale opplysninger om den lokale organiseringen av Englandsfarten. Den nevnte Telle ble omtalt som den ”rette mannen” å kontakte for en som skulle reise til England. På besøk hos Laurits Telle fortsatte Bjørgan å utgi seg for englandsfarer og legitimerte seg som kontorist Johan Paulsen. Han fikk opplysninger om to fremmede menn som var innlosjert i huset, hvorav den ene var fra Stavanger. Med dette innså statspolitimannen at virksomheten på Telavåg hadde større dimensjoner enn det han på forhånd hadde antatt. Han dro derfor straks tilbake til lensmannen i Fjell, og meldte derfra videre til Stapos hovedkvarter i Bergen.⁵⁹

Søndag morgen 26. april ankom det tyske sikkerhetspolitiets motorracer Telavåg. Blant passasjerene var Hauptsturmführer Johann Behrens og Untersturmführer Henry Bertram, to høytstående Gestapo-offiserer i Bergen. Sammen med et par andre tyskere og statspolitimannen Sverre Johansen inntok disse huset til Laurits Telle. Gestapo-offiserenes oppdagelse av motstandsmennene endte med en skuddveksling. Behrens, Bertram og den ene Linge-karen, Arne Værum, måtte bøte med livet før de resterende tyskerne hadde situasjonen under kontroll.⁶⁰

⁵⁷ *Statspolitiet*, ofte forkortet til Stapo, opprettet i Norge sommeren 1941 av Jonas Lie som en parallell til det tyske Gestapo. Stapo var bemannet bare med nordmenn, men stod i nær kontakt med det tyske *Sicherheitspolizei* og utførte samme slags oppgaver, f.eks. etterforskning rettet mot hemmelige aviser og radiomottagere, grenseovergang, våpentilførsler og militær og sivil motstand rent allment. Kilde: storenorskeleksikon.no.

⁵⁸ Robberstad (1993), s. 55.

⁵⁹ Robberstad (1993) s. 24, Haga (1993), s. 47-53.

⁶⁰ Robberstad (1993), s. 45-46, Haga (1993), s. 71-80.

3.2.2 Følger

Allerede på ettermiddagen 26. april startet det tyske sikkerhetspolitiet sine undersøkelser og avhørte 10-12 personer i kretsen rundt Laurits Telle. Telle, hans kone Marta og hans yngste sønn Åge ble sammen med ni andre telavåginger brakt inn til harde forhør hos Gestapo i Bergen. Med dette regnet de gjenværende i Telavåg med at saken var et avsluttet kapittel fra den tyske okkupasjonsmaktens side. De fleste i bygda hadde tross alt liten eller ingen erfaring med ulovlig virksomhet.

Men det skulle snart vise seg at denne antakelsen var feil. Rikskommissær Josef Terboven var i Bergen den 30. april i forbindelse med begravelsen til de to drepte Gestapo-offiserene. Samtidig med begravelsen ble 18 nordmenn som hadde blitt arrestert for fluktforsøk utenfor Ålesund henrettet som gjengjeldelse for drapet på Gestapo-offiserene. Etter begravelsen reiste Terboven sammen med andre tyske offiserer til Telavåg. Der ble alle menn mellom 16 og 60 år samlet for å bivåne sprengningen av utvalgte hus i Telavåg. Terboven gav ordre om at hele bygda skulle jevnes med jorden. Mennene, 76 i tallet, ble deretter sendt til Bergen og Sandviken. Den resterende befolkningen, med unntak av noen få som klarte å rømme bygda før arrestasjonene startet, ble evakuert fra Telavåg den 2. mai og internert på Storetveit skole (i dag Paradis skole) i Bergen. Den samme dagen ble arbeidet med å fjerne alle levninger etter bosetning i Telavåg påbegynt.⁶¹

Kvinnene, barna og de eldre fra Telavåg ble etter hvert sendt fra Storetveit til Framnes folkehøgskole i Hardanger. Før overflyttingen til Framnes sto barna mellom seks og 15 år i fare for å bli sendt til arbeidsleir på Østlandet, men utbrudd av skarlagensfeber og difteri forpurret disse planene. Telavågingene var internert på Framnes fram til løslatelse i mai 1944, deretter ble de fleste innlosjert hos slekt og venner på Sotra. De 76 mannlige fangene ble den 15. mai sendt til Grini. En uke senere ble 66 av disse sendt til Sachsenhausen konsentrasjonsleir nord for Berlin. I oktober 1943 ble ytterligere fem telavåginger sendt til konsentrasjonsleire, hvorav tre ble gjenforent med sambygdingene i Sachsenhausen, mens de to siste havnet i Natzweiler konsentrasjonsleir i Frankrike. Den eldste sønnen til Laurits Telle, Lars, ble henrettet på Trandum i oktober 1943 sammen med Emil Hvaal, den overlevende Linge-agenten fra skuddvekslingen i Telavåg i april 1942.⁶²

En stor del av telavågingene skulle aldri vende tilbake fra konsentrasjonsleirene. Det er imidlertid noe uklarhet omkring det konkrete tallet på døde. Robberstad skriver at 31

⁶¹ Robberstad (1993), s. 47-48, Haga (1993), s. 89-116.

⁶² Robberstad (1993), s. 47-49, Haga (1993), s. 153-198.

telavåginger skal ha møtt døden i Sachsenhausen. Haga på sin side opplyser at 29 døde i Sachsenhausen, og at de to som ble sendt til Natzweiler, delte denne skjebnen. I tillegg hevder han at skal en fra Telavåg endte sine dager i Dachau konsentrasjonsleir ved München.⁶³ Av om lag 2450 norske fanger i Sachsenhausen døde rundt 200 eller ca. åtte prosent.⁶⁴ Av telavågingene i denne leiren, derimot, døde over 40 prosent, altså en betydelig høyere dødsrate enn gjennomsnittet. Den høye dødeligheten skyldes nok at mennene fra Telavåg, i motsetning til flertallet av de norske fangene, ankom Sachsenhausen før Røde Kors fikk organisert hjelpesendinger. Overlevende telavåginger fra Sachsenhausen har i ettertid uttalt at pakkene fra Røde Kors reddet dem.⁶⁵

3.2.3 Skyldspørsmål og årsaker til represaliene

Tyskerne kjente neppe til at agenter og våpen var ilandsatt i Telavåg. Det kan imidlertid ikke utelukkes at rykter om kontakt mellom kystbefolkningen og hjemvendte folk fra Storbritannia kan ha nådd de tyske okkupasjonsmyndigheter i Bergen. Muligheten for at englandsfarere kunne komme tilbake som agenter, var heller ikke ukjent for tyskerne. Hvorvidt Telavåg var mistenkt i en slik sammenheng, hersker det usikkerhet om. Johan Hilmar Bjørgans opplysninger satte imidlertid fart i den slags mistanker. At Bjørgan utgav seg for å være englandsfarer skulle tilsi at hensikten med besøket i Telavåg gikk utover det å etterforske ”bagatellsaker”. Hensikten til Bjørgan skulle da snarere være å spionere for Stapo. Lokalbefolkningen som statspolitimannen møtte, var svært behjelpelig med informasjon. Bakgrunnen for hendelsene i Telavåg i april 1942 var altså bygdas befatning med Englandsfarten, mens angiveri og uforsiktighet ifølge Robberstad var den direkte årsaken til tyskernes aksjon.⁶⁶

De harde represaliene må sees i sammenheng med den 2. verdenskrigs utvikling i det øvrige Europa. I 1942 hadde ingen av partene i verdenskrigen tilkjempet seg noe overtak. De tyske styrkene møtte fra senhøsten/vinteren 1941/1942 uventet hard motstand i Sovjetunionen. Samtidig fryktet Hitler en alliert invasjon av Norge. Slike planer eksisterte, men ble som kjent aldri satt ut i livet. Motstandsbevegelsen i Norge og i de øvrige okkuperte landene ble oppildnet av den røde armés innsats mot tyskerne. Hjemmefronten ventet dessuten invasjon fra allierte styrker via Norskekysten. For å stagge denne motstanden, og for å spre frykt i befolkningen for øvrig, beordret Hitler økt bruk av terror i de okkuperte landene.

⁶³ Robberstad (1993), s. 49, Haga (1993), s. 197.

⁶⁴ Kilde: storenorskeleksikon.no.

⁶⁵ Robberstad (1993), s. 47-49, Haga (1993), s. 186-196.

⁶⁶ Robberstad (1993) s. 53-57.

Represaliene mot Telavåg må sees i forhold til dette bakteppet. Brenningen av bygda og deporteringen av dens innbyggere skulle skape frykt i kystbefolkningen og dermed forhindre videre samarbeid med Storbritannia. Telavåg ble således brent for å statuere et eksempel. De tyske okkupasjonsmyndighetenes skjerpede holdning til illegal motstandsvirksomhet gav også på kort sikt uttelling. Flere motstandsorganisasjoner ble rullet opp, motstandsfolk ble sendt i fengsel og konsentrasjonsleire, dødsdommer ble avsagt og fullbyrdet. Motstandsarbeidet lå derfor nede i mange distrikter i siste halvdel av 1942. Folk fryktet ”et nytt Telavåg”. De langsiktige konsekvensene av Telavågtragedien var imidlertid at motstandsbevegelsen i større grad ble profesjonalisert. Aksjonen mot Telavåg skapte ikke bare frykt i befolkningen, men også økt harme mot okkupasjonsmaktens fremferd.⁶⁷

Robberstad og Haga har benyttet seg av mye av det samme kildematerialet i arbeidet med Telavåghistorien. En svakhet med Hagas bok er at den ikke er utstyrt med noteapparat, kun en liste over kildene og litteraturen til slutt i boken. Haga inntar dessuten tidvis synsvinkler som han ikke synes å ha belegg for. Han utleverer tanker til aktører som for lengst var døde da han skrev boken. Dette gjør fremstillingen mer leseverdig, men mindre troverdig.

Dokumenter fra landssviksaker og vitnemål fra andre personer som kom i berøring med saken, blant andre lensmannen Per Lie i Fjell, er fremtredende kilder i begge verkene. Robberstad benytter seg i tillegg av arkivmateriale fra Hjemmefrontmuseet og militærarkivet i Freiburg. Hagas framstilling av forholdene på Storetveit og Framnes bygger på notater etter legene Halfdan Schelderup og Alf Lorentz Ørbeck som arbeidet med de internerte telavågingene. Robberstad bruker i denne sammenheng Konrad Birkhaugs personlige arkiv. Av muntlige kilder benytter både Haga og Robberstad seg av Simon Øvretveit og Åge Telle. Haga har også brukt flere andre lokale informanter som Astrid Øvretveit (Simons kone) og Morten Telle. I tillegg kommer en forholdsvis omfattende bibliografi, som vil bli presentert nedenfor.

3.2.4 En ny forskningsfront?

Jurist Hanne Sophie Greve har siden 1999 fordypet seg i krigshendelsene i Telavåg. Ut i fra sitt arbeid med denne historien har hun utarbeidet noen hypoteser om hva som var bakgrunnen for den tyske okkupasjonsmaktens aksjon mot bygda i 1942. Til Bergens Tidende uttalte hun at ”Telavågtragedien er et skoleeksempel på terrorisme. Det er for enkelt å kalle

⁶⁷ Robberstad (1993) s. 58-64, Haga (1993) s. 207-213.

det som skjedde for en hevnaksjon.”⁶⁸ Ifølge Greve hadde de allierte, som følge av det tyske presset på Østfronten, planer om å opprette en front nummer to i Norge. Angrepet på Telavåg skulle skremme norske og allierte ledere fra å realisere disse planene. Greve omtaler dette som ”statsterrorisme” og trekker paralleller til terrorangrepet på USA den 11. september 2001. Okkupasjonsmaktens aksjon bør altså, etter Greves mening, ikke sees som en direkte følge av drapet på to fremstående Gestapo-offiserer, men snarere som en planlagt terroraksjon. Museumsstyrer på Nordsjøfartsmuseet, Egil Christophersen, har fått innblikk i Greves arbeid. Slik han forstår det mener Greve at okkupasjonsmaktens aksjon ble planlagt og tilrettelagt gjennom en angiver som i forkant informerte det tyske sikkerhetspolitiet om Hvaal og Værums ankomst til Telavåg.⁶⁹

Det finnes ikke belegg for Greves hypotese ut i fra det kildematerielt som i dag foreligger. Christophersen avviser ikke Greves teori, men poengterer at teorien avhenger av at mye av det kjente kildematerialet på området må forkastes og erstattes med nye, og hittil ukjente kilder. Blant annet forutsetter denne teorien at både Per Lies og Johan Bjørgans vitnemål er løgn. Greve forsøkte selv å forklare mangelen på kilder i ovennevnte artikkel fra Bergens Tidende: ”Selv om overgrepet var med i Nürnberg-tiltalen, synes det ikke å være dokumentasjon fra Telavåg i noe internasjonalt arkiv. Jeg tror det er mulig at dette er blitt tatt ut fordi man har følt det har vært for brennbart.”⁷⁰

Det har ikke lyktes meg å få Greve til å utdype sin innfallsvinkel på Telavåghistorien. I en telefonsamtale uttalte hun at dette arbeidet ikke var avsluttet og at hun ikke ønsket at hennes materiale skulle bli en del av en masteroppgave.⁷¹

3.3 Telavåg i norsk krigslitteratur

3.3.1 Tidlig etterkrigstid

Konrad Birkhaugs bok *Telavåg – fiskeværet som tyskerne slettet ut i 1942* (1946) er basert på Birkhaugs egne erfaringer fra okkupasjonstida. Han var på denne tiden formann for Røde Kors’ avdeling på Vestlandet, som hadde ansvaret for interneringen av telavågingene både på Storetveit skole i Bergen og på Framnes i Hardanger. I kraft av sin posisjon fikk Birkhaug solid kunnskap om krigshendingene i Telavåg og konsekvensene for befolkningen.

⁶⁸ Bergens Tidende, 5. mai 2003, <http://www.bt.no/lokalt/hordaland/article155279>.

⁶⁹ Intervju med Egil Christophersen 10. desember 2004.

⁷⁰ Bergens Tidende, 5. mai 2003, <http://www.bt.no/lokalt/hordaland/article155279>.

⁷¹ Telefonsamtale, 21. februar 2005.

I innledningen til boken knytter Birkhaug en strofe fra diktet *Aust Vågøy Mars 1941* av Inger Hagerup til krigshendelsene i Telavåg: ”Det var i Telavåg ’De brente våre gårder, de drepte våre menn; la våre hjerter hamre det om og om igjen!’”⁷²

Selve beretningen innledes med en beskrivelse av Telavågs posisjon innen Nordsjøfarten. Ifølge Birkhaug flyktet hele 500 mennesker til Storbritannia herfra, hvorav 50 av bygdas egen befolkning. I opptakten til tragedien skal en ukjent bokselger ha stått sentralt. Birkhaug skriver at vedkommende befant seg i bygda den 17. april, ”sannsynligvis var han engasjert av nazistlensmannen Per Lie i Fjell.”⁷³ Bokselgeren hørte skyting fra området, lyden stammet fra en skyteøvelse hvor Laurits Telle og sønnen Lars ble opplært av agentene Hvaal og Værum. Et par sider i forkant blir det imidlertid hevdet at agentene ankom Telavåg natt til 20. april.

Om lensmann Lie blir det opplyst at han skal ha angitt og arrestert flere personer etter ordre fra Gestapo. Birkhaug poengterer imidlertid at lensmannen i første rekke var et redskap i hendene på sin kone Rakel. Hun får en lite flatterende omtale: ”Det ble fortalt at hun den 9. april 1940 hadde klappet i hendene og danset da hun hørte om tyskernes overfall på Norge. ’Endelig har tyskerne fått sin rett!’ skal hun ha sagt.”⁷⁴

Ifølge Birkhaug skal Lie ha sendt Statspolitikonstabel Bjørgan til Telavåg for å undersøkes hvorvidt Laurits Telle var i besittelse av en ulovlig radio. Opplysninger om ulovlig englandsfart kom Bjørgan for øre gjennom en som gav ham skyss over sundet til Telavåg. Birkhaug hevder at statspolitimannen hadde utgitt seg for en frihetskjemper for å få disse opplysningene. Bjørgans skuespill holdt fram hos Laurits Telle da han hevdet å være ”Per Hansen”, patriot som ville til England. Etter visitten hos Telle dro Bjørgan ”i hui og hast (...) til sine intime venner Per og Rakel Lie”.⁷⁵ Derfra meldte han fra om ulovlighetene i Telavåg til Gestapo i Bergen. 12 gestapister tok inn hos ekteparet Lie senere denne dagen, i påvente av aksjonen mot Telavåg. Vertinnen vartet for anledningen opp med et festmåltid:

”Menyen bestod av svinestek, surkål, snittebønner, stekte poteter, ristet hvetebrød og tyttebærsyltetøy. Disse delikatesser ble skylt ned med burgunder (med tyske etiketter) og Münchener Bier. Da desserten ble brakt inn, steg det til et jublende kor fra tykkhalsede struper: ’mm... mm...mm...mm...mummum!’ Karamellpudding med snurrige fløteskumsfigurer omkring et stort hakekors i midten! De fikk formelig tårer i

⁷² Birkhaug (1946), s. 5.

⁷³ Birkhaug (1946), s. 28.

⁷⁴ Birkhaug (1946), s. 29.

⁷⁵ Birkhaug (1946), s. 36.

øynene, disse sentimentale 'kulturbærere'. De vagget på hodene og klappet i hendene.”⁷⁶

Birkhaugs framstilling av tyskernes aksjon mot Telavåg og de påfølgende represaliene er svært detaljert. Det ytre hendelsesforløpet viker ikke spesielt fra beskrivelsene i den nye litteraturen. En inngående skildring med utgangspunkt i aktørenes ståsted skaper imidlertid en nærhet i historien som ikke finnes i samme grad i senere litteratur. Utførlig beretter Birkhaug om telavågingenes senere skjebne på Storetveit, Framnes og i Sachsenhausen. En stor del av boken tar for seg interneringen av de hjemmевærende telavågingene. Som formann i Røde Kors gir Birkhaug innblikk i disse menneskenes situasjon. De dramatiske dagene hvor barna ble atskilt fra sine mødre, for å bli sendt til det som man da trodde var en arbeidsleir på Østlandet, blir her beskrevet. Videre skildres utbruddene av difteri og skarlagensfeber som til slutt bidro til at barna ble gjenforent med sine mødre på Framnes. Denne delen av Telavåghistorien blir i liten grad gjort rede for i senere litteratur. Birkhaugs skildring av telavågfolkets skjebne under 2. verdenskrig avsluttes med gjenforeningen av gjenlevende den 28. mai 1945.

Organisasjonen som Birkhaug representerte, Røde Kors, er under okkupasjon forpliktet til å forholde seg nøytral i forhold til stridende parter i en konflikt. Det er imidlertid lite i boken *Telavåg* som tyder på at Birkhaug personlig forholdt seg upartisk i forhold til okkupasjonens aktører. Nordmenn som på ulikt vis forsøkte å motarbeide den tyske okkupasjonsmakten, blir i boken konsekvent omtalt som ”gode nordmenn”⁷⁷, mens eksempelvis NS-sympatisører kommer mindre heldig ut med betegnelser som ”forrædere”, ”landsvikere” og ”krapyl”.⁷⁸ Birkhaug er heller ikke nådig mot den tyske militærmakten i boken – ”tyske voldsmenn” og ”prøysserhund” er noen av beskrivelsene som går igjen.⁷⁹

Konrad Birkhaugs bok om Telavåg bygger som nevnt på forfatterens egne opplevelser og befatning med mennesker fra bygda. Muntlige beretninger fra telavåginger og brev og rapporter som kom han i hende i kraft av hans posisjon som formann i Røde Kors, utgjør bokens kildegrunnlag. Bokens første del som omhandler den tyske okkupasjonsmaktens aksjon mot Telavåg, er dårligere belagt hva kilder angår. Da boken kom ut i 1946, pågikk landsvikoppgjøret fremdeles. Birkhaug fikk med andre ord ikke tilgang til vitnemål som

⁷⁶ Birkhaug (1946), s. 38.

⁷⁷ Eksempel: Per Lorentzen ved Hordaland politikammer faller under denne kategorien, Birkhaug (1946), s. 181.

⁷⁸ Eksempel: ”norske forrædere” og ”krapyl” blir brukt om nordmenn som deltok i aksjonen mot Telavåg, Birkhaug (1946), s. 40-54 og ”landsvikeren” om Johan Bjørgan, Birkhaug (1946), s. 30.

⁷⁹ Birkhaug (1946), s. 58 og 88.

kunne ha balansert hans framstilling. Hva som ligger til grunn for Birkhaugs skildring av denne delen av historien er, dermed noe uvisst. Han kan ha tatt utgangspunkt i historiene til de internerte telavågingene som han hadde kontakt med. Dette forklarer imidlertid ikke bokens forbløffende detaljrikdom. Det er all grunn til å stille spørsmål ved skildringene av en entusiastisk Rakel Lie den 9. april, og enda mer de levende beskrivelsene av den herskaplige oppvartning Gestapo-offisererne møtte hos ekteparet Lie dagen før aksjonen mot Telavåg. Det er også oppsiktsvekkende at Birkhaug først hevder at agentene Hvaal og Værum ankommer Telavåg den 20. april, men like etter hevder at disse var der tre dager i forkant hvor deres skyting ble overhørt av en mystisk bokselger.

De kraftfulle adjektivene som ble NS-sympatisører, antatte angivere og tyskere til del, ville kanskje også blitt tonet noe ned om boken hadde kommet ut på et senere tidspunkt. Det er dessuten all grunn til å stille spørsmål ved dialogen i boken, særlig floraen av direkte sitater. Birkhaug var neppe selv tilstede da alle disse ordene falt. Hvor disse sitatene er hentet fra, blir heller ikke angitt. Historien til Birkhaug er på mange områder svært mangelfull, det kan nesten virke som om forfatteren har benyttet anledningen til å fylle hullene i historien med sitt eget innhold. I beste fall baserer han seg på rykter og spekulasjoner. Man står altså ikke overfor noe forskningsarbeid i *Telavåg*, noe den totale mangel på kildehenvisninger er med på å understreke. Likevel har beskrivelsene av forholdene på Storetveit og Framnes sin verdi fordi forfatteren selv var tilstede, og dermed hadde førstehånds kunnskap til denne delen av historien.

I Sverre Kjeldstadli's *Hjemmestyrkene* (1959) står den organiserte motstanden mot den tyske okkupasjonsmakten i fokus. Med hjemmefrontens virksomhet som bakteppe blir Telavåg flettet inn i historien. Kjeldstadli beskriver først ankomsten til de to SOE-agentene i nærheten av Telavåg 21. april 1942. Ei skøyte fra SIS (Secret Intelligence Service)⁸⁰ skal ifølge Kjeldstadli ha frekventert samme farvann noen dager i forkant. Mannskapet på SIS-skøyta hadde etter sigende kommet i kontakt med lokalbefolkningen og delt ut matvarer og sigaretter. En kvinne på Sotra, som mente at hun ikke hadde blitt tilkjent en rettferdig andel av disse godene, meldte fra til lensmannen i Fjell, Per Lie. Kjeldstadli skriver at lensmannen også fikk besøk av en mann som fortalte om oppbevaring av ulovlige våpen og radio hos Laurits Telle. Lensmannen, heter det, ”underrettet fluksens Gestapo i Bergen, som slik igjen takket være norske angivere fikk gode kort på hånden og sogar navn og adresse og kunne slå

⁸⁰ Den britiske hemmelige etterretningstjenesten underlagt Utenriksdepartementet (Foreign Office). Kilde: Norsk Krigsleksikon: <http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex/b/b5.html#britiske-militerorganisasjoner>.

til”.⁸¹ Avsnittet om Telavåg blir avsluttet med en kort redegjørelse av tyskernes represalier mot Telavågs befolkning. Kjeldstadli skriver at alle menn mellom 16 og 65 år havnet i Sachsenhausen ”der de fleste døde. Resten av folket i Telavåg, til sammen 260 personer, ble forvist og internert i Norge (...) Det var den nazistiske ’nyordning’ i praksis. Det var Lidice og Oradour på norsk grunn”.⁸² Konsekvensene av tyskernes aksjon i Telavåg skal ifølge Kjeldstadli ha vært at flere motstandsgrupper ble rullet opp, noe som i neste omgang bidro til at motstandsbevegelsen på Vestlandet lå nede i flere distrikter i siste halvdel av 1942.⁸³

Kjeldstadli benyttet seg av et stort tilfang av kilder. Hvilke som ligger til grunn for hans framstilling av Telavåg, blir imidlertid i liten grad spesifisert. Det er likevel grunn til å anta at han i stor grad bygger på Forsvarsstabens arkiv fra krigstid. I alle fall blir en rapport fra dette arkivet benyttet for å beskrive aksjonen mot Telavåg den 26. april 1942. Forsvarsstabens arkiv inneholder blant annet en avdeling med saker tilknyttet kompani Linge og SOE. En annen avdeling er viet motstandsarbeid på Vestlandet generelt. Domsarkiver ved ulike politikammer blir også nevnt blant de mange kildene. Under disse arkivene kom landssviksaker, som er en vesentlig kilde til forståelsen av Telavågtragedien. Ut i fra Kjeldstadlis vinkling på skyldsspørsmålet er det imidlertid lite som tyder på at materiale herfra har blitt benyttet for å belyse krigshendelsene i Telavåg.

Konrad Birkhaugs bok *Telavåg* står også oppført i litteraturlisten. Opplysningene om antall internerte og drepte telavåginger samt sammenlikningen med den franske byen Oradour og Lidice i Tsjekkoslovakia skal ifølge noteapparatet være hentet herfra og fra *Norges krig III* (1947). Gjennom den forsmådde kvinnen og den løsmunnede mannen som tystet til lensmannen i Fjell, introduserer Kjeldstadli nye personer til Telavåghistorien. Om han her baserer seg på annet enn løse rykter, er umulig å vite. I alle fall gir han ingen slike informasjonen.

3.3.2 1960- 1970-tallet

I Ragnar Ulsteins *Englandsfarten* (1967) blir Telavåg knyttet til okkupasjonshistorien mest gjennom bygdas befatning med den ulovlige båttrafikken over Nordsjøen. Ulstein tar i utgangspunktet for seg Telavåg som utfartshavn for englandsfarere, og nevner en rekke ekspedisjoner derfra til Shetland. Tragedien som rammet bygda blir bare omtalt mot slutten av boken. Ulstein innleder som Kjeldstadli denne historien med de to agentene som kom til

⁸¹ Kjeldstadli (1959), s. 157.

⁸² Kjeldstadli (1959), s. 158.

⁸³ Kjeldstadli (1959) s. 156-159.

Telavåg med ei SOE-skøyte. Datoen er her satt til den 17. april. Opptakten til tragedien er også noe annerledes i Ulsteins bok. Grunnlaget for den tyske okkupasjonsmaktens aksjon synes her å ha blitt lagt av to statspolitimenn på spaning i Telavåg. Den ene var forkledd som bokselger (jfr. Birkhaug), mens den andre utgav seg for å være englandsfarer. "Bokselgeren" blir ikke gjort videre rede for, men den forkledd englandsfareren, her kalt Per Hansen⁸⁴, får skylden for at tyskerne oppdaget virksomheten i Telavåg.

Beskrivelsene av selve aksjonen i Telavåg den 26. april er i tråd med Konrad Birkhaugs bok *Telavåg* (1946). Det ytre hendelsesforløpet avviker ikke så mye fra nyere forskning, men detaljrikdommen i ordvekslingene hovedpersonene i mellom er det vanskeligere å finne belegg for. Ulsteins gjennomgang av represaliene som Telavåg ble utsatt for, avviker også lite i forhold til den nyere forskningen som tidligere er presentert. Ulstein legger i hovedsak skylden for opprullingen av virksomheten i Telavåg på den forkledd englandsfareren "Per Hansen". Lensmannen i Fjell, Per Lie, blir også nevnt som en sentral aktør i denne sammenheng. Som Kjeldstadli poengterer Ulstein at avsløringene på Telavåg førte til videre opprullinger av motstandsvirksomhet og lammelse av Hjemmefronten.⁸⁵

Det meste av det Ulstein skriver om Telavåg synes å være en sammenfatning av Birkhaugs ytterst sparsommelig kildebelagte beskrivelser. Likevel står ikke denne boken oppført i litteraturlista. Der gjør imidlertid Sverre Kjeldstadlis *Hjemmestyrkene*. Ulstein baserer seg ellers på "lydbandopptak, samtalar, brev, dagbøker og private rapportar".⁸⁶ En del navn er i denne sammenheng nevnt som informanter, men ingen av disse synes å ha en direkte tilknytning til hendelsene i Telavåg i april 1942.

I *Bygdebok for Sund* (1970) av Johs. Evensen Hummelsund blir Telavågs skjebne under okkupasjonen viet en del oppmerksomhet. Deler av bokens framstilling på dette området stemmer ordrett overens med Konrad Birkhaugs *Telavåg*.⁸⁷ Det kan dermed ikke herske noen tvil om at om at Birkhaug i denne sammenheng er brukt som kilde, selv om den heller ikke her står oppført i litteraturlista. Beskrivelsene av Per Lie og kona Rakel som kommer fram i bygdeboka, samsvarer også godt med *Telavåg*. Bokens omtale av den tidligere lensmannen i Fjell kom for øvrig opp i Sund forliksråd i 1971, etter klage fra lensmann Lie. Saken endte med at bygdebokens omtaler av Lie og hans kone Rakel måtte strykes. Likevel var nok forliket i beste fall bare en halv seier for Lie. Den lite flatterende omtalen av den

⁸⁴ Jfr. Birkhaug (1946), s. 31. Trolig siktes det her til Johan Hilmar Bjørgans dekknavn. I Robberstad (1993), s. 44 og Haga (1993), s. 52 er dette navnet Johan Paulsen.

⁸⁵ Ulstein (1967), s. 270- 280.

⁸⁶ Ulstein (1967), s. 378.

⁸⁷ Hummelsund (1970), s. 214-217, Birkhaug (1946), s. 42-52.

tidligere lensmannen står fortsatt i boken, selv om en liten lapp er påklebet mellom sidene der Telavågsaken er omtalt. Her står det å lese at utvalgte setninger hvor Per Lie er omtalt skal strykes.⁸⁸

I 1972 utgav den tidligere lensmannen i Fjell ut sin egen versjon av Telavåghendelsene, *Sannheten om Telavågaffæren 1942*. I forordet står det å lese at meningen med heftet ikke er å kritisere Konrad Birkhaugs og Røde Kors' innsats for Telavågs befolkning under okkupasjonen: "Min kritikk er rettet mot boken "Telavåg" som kom ut våren 1946."⁸⁹ Som forordet mer enn antyder, dreier dette seg om et forsvarsskrift, og det bør leses deretter. Heftet fungerer likevel som en nyttig korreksjon i forhold til Birkhaugs bok.

At Lie selv sto sentralt i opprullingene av ulovlig motstandsarbeid i Telavåg, blir benektet en rekke ganger. Den tidligere lensmannen videresendte en anmeldelse av Laurits Telle for besittelse av ulovlig radioapparat: "Ekspederingen av denne anmeldelsen er hele min befatning med Telavåg-affæren."⁹⁰ Med dette uttrykkes Lies hovedpoeng i forsvarsskriftet. Mot slutten nevnes også *Bygdebok for Sund*, som ifølge Lie heller ikke gir noe riktig bilde av hans rolle under okkupasjonen. Et møte i Sund forliksråd mellom Lie og Hummelsund i 1971 endte da også, som nevnt ovenfor, med at omtalen av Lie måtte strykes fra bygdeboken.⁹¹ At Lies forsvarsskrift kom så sent som i 1972 kan nettopp skyldes utgivelsen av bygdeboken, som langt på vei bekrefter Konrad Birkhaugs unyanserte framstilling av Lies rolle under okkupasjonen.

Lies hefte bringer inn nye innfallsvinkler til historien ved at statspolitimannen Johan Hilmar Bjørgan her kommer til orde. Bjørgan fungerer i denne sammenheng som et sannhetsvitne i forhold til en del av korreksjonene som Lie selv framlegger. I tillegg presenteres hans versjon av opptakten til og selve aksjonen mot Telavågs befolkning i april 1942. Man kan selvsagt ikke se bort fra at Bjørgan her benytter anledningen til å rettfærdiggjøre sin fortid, og hans uttalelser må selvsagt leses med dette i mente. Likevel er dette ståstedet sentralt i en mer helhetlig historieframstilling.⁹² Nyere forskning på dette området tar da også Bjørgans vitnemål i bruk.

Arnfinn Hagas bok *Dette er vinteren* (1976) kommer i en helt annen kategori. Hagas bok har undertittelen "Etterretning, militær hjemmefront, ekspedisjoner fra England, tyske aksjoner

⁸⁸ Hummelsund (1970), s. 214-215, Lie (1972), s. 47.

⁸⁹ Lie (1972), s. 1.

⁹⁰ Lie (1972), s. 32.

⁹¹ Lie (1972), s. 47.

⁹² Lie (1972), s. 33-46.

innen Distrikt 20.2 under okkupasjonen 1940-45". Et eget kapittel om tragedien i Telavåg i april 1942 føyer seg naturlig inn i denne boken. I utgangspunktet presenterer Haga Telavåg som en sentral havn for ulovlig båttrafikk mellom Norge og England. Ilandsettingen av de to agentene i Telavåg den 21. april blir også her presentert som opptakten til tragedien. To provokatører fra statspolitiet som utgav seg for å være henholdsvis bokselger (jfr. Birkhaug) og englandsfarer, blir av Haga regnet for å stå bak avsløringene av den ulovlige virksomheten i bygda. Som hos Ragnar Ulstein blir det ikke gjort noe videre rede for bokselgerens rolle. Englandsfareren står derimot sentralt, uten at han blir koblet til statspolitimann Bjørgan. Videre beskrives hendelsesforløpet den 26. april uten større avvik fra den nyeste forskningslitteraturen. Med få unntak er datering og tallfesting av tyskernes represalier mot Telavåg også i tråd med nyere litteratur.⁹³ Haga setter Telavåg i sammenheng med tyskernes påfølgende opprullinger av motstandsvirksomhet i Norge. Mer omfattende tolkninger av Telavågstragedien blir imidlertid ikke presentert.⁹⁴

Hagas fremste kilde til framstillingen av Telavåg-saken er kilder i Riksarkivet. Herunder ligger straffesaken mot tyske offiserer og "sju personer med norsk statsborgerskap".⁹⁵ Vitnemålene i disse sakene mot personer som hadde vært involvert i opprullingen av motstandsvirksomheten i Telavåg og den påfølgende aksjonen, ligger til grunn for Hagas framstilling. Av annen litteratur som tar for seg dette emnet er både Ragnar Ulsteins bok om Englandsfarten og Sverre Kjeldstadlis bok om Hjemmestyrkene nevnt. Konrad Birkhaugs bok, derimot, står ikke i bibliografien, til tross for at deler av Hagas framstilling tar utgangspunkt i Birkhaugs opplevelser i Telavåg.

3.3.3 Fra 1980 og fram til i dag

Norge i Krig (1984), med Magne Skodvin som hovedredaktør, formidler gjennom åtte bind en omfattende framstilling av Norge under den 2. verdenskrig. Telavåg blir nevnt i flere forbindelser. I første rekke ligger fokuset på opprullingen av motstandsvirksomheten i bygda og represaliene som fulgte. Boken gir en noe annen versjon av historien enn den tidligere nevnte litteraturen. Særlig når det gjelder spørsmålet om hvem som var skyld i opprullingen, inntar denne bokserien et noe annet ståsted. Kjeldstadlis påstand om uforsiktigheten til mannskapet på SIS-skøyta⁹⁶, blir her avkreftet som årsak. I stedet blir det sagt at uforsiktighet

⁹³ Unntaket er at alderen på mennene som ble sendt i fangenskap som her blir oppgitt til å være fra 18 til 55 år, Haga (1976), s. 101.

⁹⁴ Haga (1976), s. 97-101.

⁹⁵ Haga (1976), s. 268.

⁹⁶ Se s. 43.

blant lokalbefolkningen i Telavåg og de omliggende områder førte den tyske okkupasjonsmakten på sporet av illegalt arbeid: ”Problemet synes heller å ha vært at antall mennesker som hadde kjennskap til denne trafikken (Englandsfarten) ble for stort, slik at trådene ble for mange.”⁹⁷

Derimot er fremstillingen i tråd med tidligere litteratur når det hevdes at avsløringene av motstandsaktivitet i Telavåg førte til videre opprullinger, som rammet motstandsarbeidet på Vestlandet hardt. Bildet blir likevel nyansert: ”Nordsjøtrafikken stoppet ikke opp. Det gjorde heller ikke Milorgs arbeid i distriktene, selv om tyskerne brukte de midler de hadde til rådighet for å demme opp for motstanden. Den brutalitet og terror som okkupanten og hans norske hjelpere tok i bruk, førte også til skjerpet årvåkenhet mot løsmunnethet.”⁹⁸ Bokserien om den 2. verdenskrig i Norge setter represaliene mot Telavåg inn i en større sammenheng. Det blir blant annet påpekt at andre okkuperte land opplevde liknende terroraksjoner i perioden 1939-1945. Lidice i Tsjekkia og Oradour i Frankrike nevnes i denne forbindelse.⁹⁹ Denne parallellen ble også gjort i Kjeldstadlis bok fra 1959 (se s. 44).

Okkupasjonstida i Telavåg blir i *Norge i Krig* hovedsakelig dekket i bind 6, *Hjemmefront*, med Ivar Kraglund og Arnfinn Moland som forfattere. Hvilke kilder som ligger til grunn for opplysningene som framkommer i denne sammenheng, står noe uklart. I en generell bibliografisk orientering i bokseriens siste bind kommer det fram at Ragnar Ulsteins bøker har bidratt til å kartlegge Nordsjøfarten. Ellers tas kildebruk opp som et mer generelt tema med tanke på kildekritiske problemer. Bokseriens gjennomgang av Telavåg er imidlertid blottet for kildehenvisninger.

Det siste verket som her skal nevnes, *Krig og okkupasjon* (1990) av Magne Skodvin, vektlegger også motstands-perspektivet ved okkupasjonstida i Norge. Telavåg blir bare så vidt berørt. En statistikk viser Telavågs posisjon innen Englandsfarten, mens hendelsene i april 1942 og de påfølgende represaliene bare får tre setninger. De få opplysningene som framkommer, er i tråd med det tidligere nevnte verket som Skodvin var redaktør for.¹⁰⁰ I forordet til boken heter det at ”framstillinga byggjer for ein stor del på egne forarbeid (...) men ein vil fort sjå at på mange område er det grunnleggjande arbeidet gjort av andre.”¹⁰¹ Disse ordene er ikke fulgt opp med verken kildehenvisninger eller litteraturliste. Det er dermed uklart hva bokens opplysninger om Telavåg er tuftet på.

⁹⁷ Skodvin (red.) (1984-1987), bind 6, s. 101-102.

⁹⁸ Skodvin (red.) (1984-1987), bind 6, s. 102.

⁹⁹ Skodvin (red.) (1984-1987), bind 3, s. 106-107, bind 6, s. 99-103.

¹⁰⁰ Skodvin (1990), s. 146-147, s. 166.

¹⁰¹ Skodvin (1990), s. 10.

3.4 Historieskriving i utvikling?

Historien om krigshendelsene i Telavåg framstår som både unyansert og uvitenskapelig i forsknings- og krigslitteraturen fram til 1980-tallet. Det kan synes som om de fleste av utgivelsene på emnet baserte seg på Konrad Birkhaugs subjektive historieskriving. Med unntak av Sverre Kjeldstadlis *Hjemmestyrkene* opererer ingen av bøkene med kildehenvisninger, ei heller viser de til Birkhaugs bok. Per Lies forsvarsskrift fra 1970 havner i en annen kategori da dette skriftet i første rekke er et motsvar til Birkhaugs og annen litteratur framstilling. Lie presenterer dessuten perspektivet til de deltakende i Telavåg-aksjonen, gjennom vitnemålet til statspolitimannen Johan Bjørgan. Det er likevel lite som tyder på at denne innfallsvinkelen fikk noen umiddelbar gjennomslagkraft.

Det er uklart hvilke kilder bokserien *Norge i krig* (1984-1987) bygger på i beskrivelsene av Telavåg. På dette området fungerer bokserien snarere som en korreks til Kjeldstadlis *Hjemmestyrkene* fra 1959 enn som en helhetlig historiefremstilling. Ikke før i 1993 med utgivelsene til Per Robberstad og Arnfinn Haga får perspektivet fra okkupasjonsmaktens side en mer helhetlig presentasjon. Dette har definitivt bidratt til en mer balansert historiefremstilling, selv om Hagas bok har mangler kildehenvisninger.

Fremdeles synes det å være en del løse tråder når det gjelder krigshendelsene i Telavåg, særlig når det gjelder okkupasjonsmaktens motiv og handlinger. I sitt forskningsprosjekt om Telavåg har Hanne Sophie Greve som mål å nøste opp noen av disse trådene. Det gjenstår å se om hennes arbeid vil bære frukter. Greves teori om Telavåg som del av en mer omfattende "statsterorisme" må i så fall dokumenteres gjennom nytt og hittil ukjent kildemateriale.

Kapittel 4 Telavåg i det offentlige rom

Dette kapitlet dreier seg om hvordan Telavåg har framstått i etterkrigstidens offentlighet. Særlig vil det bli fokusert på hvordan krigshendelsene har formet bildet av bygda, og hvordan Telavåg har blitt forbundet med andre historiske begivenheter. I denne sammenheng står begrepet historiekultur sentralt. Historiekultur omfatter alle de ulike måtene sosiale grupper møter historien og fortiden på. Den innebærer alle hentydninger til det fortidige i det sosiale livet. Dette gjelder både hvilke sider av fortiden som blir valgt ut og hvordan dette presenteres.¹⁰² Aviser og skjønnlitteratur er sentrale kilder som kan gi innsikt i dannelsen av en historiekultur. Med utgangspunkt i disse kildene følger en kronologisk gjennomgang av Telavågs plass i det offentlige rom. Kapitlet rundes av med en kort sammenfatning.

4.1 Årene 1945-1949. Etterkrigstid og gjenoppbygging

Den 28. mai 1945 kom de gjenlevende Telavågfangene tilbake fra Sachsenhausen til Bergen. Bygdas skjebne under krigen ble i denne forbindelse viet stor spalteplass i både lokalaviser og i riksmidier. Bergens Tidende gir inntrykk av at mange historier hadde versert om krigshendelsene i Telavåg:

”Det hev vore fortalt so mangt desse åri um det som hende i Telavåg våren 1942. Det var ikkje alt like sætande. Storparten av dei Telavåg-karane som vart sende til Tyskland, hadde ikkje gjort anna 'gale' enn at dei budde i Telavåg. Det var nokre få mann som verkeleg hadde kjennskap til dei hendingar som skulde verta opphavet til katastrofen.”¹⁰³

Grini-fangen Josef Øvretveit blir deretter trukket fram og fungerer i artikkelen som sannhetsvitne. I påskehelgen 1942 skal han ha fått vite av en slektning at ”Gestapo hadde teke til å snusa etter kva som gjekk fyre seg i Telavåg.”¹⁰⁴ Øvretveit forteller videre om hendelsene den 26. april:

¹⁰² Se s. 20-21.

¹⁰³ Bergens Tidende, 30. mai 1945.

¹⁰⁴ Bergens Tidende, 30. mai 1945.

”Tyskarane kom til Laurits Telle tidleg sundags morgonen. Dei kringsette huset og so kom nokre inn og spurde etter dei som var komne fra England. Korleis dei hadde fenge greide på det, veit eg ikkje sikkert. (...) Det vart kamp mellom dei (tyskere) og jærbuen [Arne Værum] til han hadde tømt magasinet. Han vart såra til ulivs, og døydde noko seinare. Waal fekk seks kulor i seg, men på sjukehus i Bergen vart han operera og fem kulor vart plukka ut. Han kom til Grini og livde til han vart skoten der hausten 1943.”¹⁰⁵

Josef Øvretveit ble selv anholdt av tyske okkupasjonsmyndigheter den 27. april og sendt til Bergen for avhør. ”Dei kvinnone som upplivde redsla,” bevitner overfor Bergens Tidende hva som skjedde i dagene etter skuddvekslingen. Kvinnene blir ikke nevnt med navn, men opplyser at Terboven kom den 30. april til Telavåg for å overvære sprengningen av tre hus i bygda. Samme kveld ble alle menn mellom 16 og 60 år sendt til Bergen. Dagen etter ble resten av bygda evakuert til Storetveit og senere Framnes. Bergens Tidende oppgir navnet på ti personer som slapp unna represaliene. Når ikke flere rømt ble dette forklart med at ”dei færraste trudde at det skulde gå so gale.”¹⁰⁶ Tragedien til tross, Telavåg fikk betydning i det norske motstandsarbeidet:

”Terboven og gestapo meinte vel at når dei for so hardt fram i Telavåg, skulde dei skræma heile folket soleis at englandsfarten blei stogga. I staden vart det som hende ein vekkjar til auka motstand. Telavågfolket laut ikkje berre lida for det dei sjølve hadde gjort, men for det som heile folket gjorde. Då skal dei heller ikkje bera tyngslone ved atterreisingi, dei bør heile folket bera.”¹⁰⁷

Bergens Tidende bruker lokalbefolkningen som kilde for å avklare det som skjedde i Telavåg våren 1942. Det gis ikke noe klart svar på hva som var foranledningen for den tyske okkupasjonsmaktens aksjon mot bygda. Bergens Arbeiderblad levner imidlertid ikke noen tvil om hvem som bør stå ansvarlig:

”Takket være de tyske lakeier og hjelpesmenn, de ”norske” angivere, ble deres mistanke ledet i en bestemt retning. Lensmannen i Fjell, angiver og NS-mann, Per Lie,

¹⁰⁵ Bergens Tidende, 30. mai 1945.

¹⁰⁶ Bergens Tidende, 30. mai 1945.

¹⁰⁷ Bergens Tidende, 30. mai 1945.

bærer hovedansvaret for dette. Hans venn og assistent, angiveren Bjørgan, reiste rundt og spionerte i Tellevåg forkledd som kolportør av religiøse skrifter, og fikk rede på at Lauritz Telle gav husly til 2 nordmenn som nettopp var kommet fra England. Tyskerne ble varslet og om morgenen 26. april 1942 dro de mannsterke ut til Tellevåg.”¹⁰⁸

Etter krigen ble det igangsatt et storstilt arbeid for å gjenreise Telavåg. Gjenreisningen ble de neste årene det overordnede tema når Telavåg ble omtalt i mediene. Ikke fordi bygdas dramatiske historie var glemt, snarere tvert imot skal man tro Haugesunds Avis:

”For meg å rulla opp telavågfolket si lidings-soge tener ikkje til noko. Det er altfor vel kjendt kva dei måtte gå gjennom før dei kom heim, kasta trøya og tok til med det årelange slitet å reisa nye heimar for seg og sine.”¹⁰⁹

I den grad krigshendelsene i Telavåg ble nevnt i avisene på denne tiden var det helst i korte ordelag. Hos noen skribenter ble bygdas tragiske skjebne omtalt som en vekker for den norske motstandsviljen under okkupasjonen. I en artikkel i Stavanger Aftenblad i oktober 1947 het det for eksempel:

”Og så kom meldingene fra den andre siden [om Telavågtragedien], beretningen i radio om det som virkelig hadde gått for seg, og som saga ble den spredt fra mann til mann, ble hvisket over landet og reiste nytt hat og motstandsvilje”¹¹⁰

Tilsvarende innfallsvinkler fantes i andre aviser, også i andre deler av landet. Dette gjaldt blant andre Ringerikes Blad:

”Tragedien i Telavåg var en av de mest rystende vi opplevde under krigen, men samtidig inspirerte øyfolkets innstats hele det norske folk til å ofre og arbeide for frihetens sak.”¹¹¹

Når det gjaldt gjenreisingsarbeidet ble det omtalt som imponerende. Innsatsen i Telavåg ble ansett som forbilledlig, bygda var et eksempel til etterfølgelse i gjenreisningen av landet.¹¹² I

¹⁰⁸ Bergens Arbeiderblad, 30. mai 1945.

¹⁰⁹ Haugesunds Avis, 4. oktober 1947.

¹¹⁰ Stavanger Aftenblad, 4. oktober 1947

¹¹¹ Ringerikes blad, 4. oktober 1947.

samband med kronprinsfamiliens opphold i Bergen i desember 1947 reiste daværende kronprins Olav til Telavåg. Her ble han mottatt av en begeistret lokalbefolkning. Kronprinsen holdt en tale for de frammøtte hvor han ”uttalte håpet om at vårt folk kan bygge landet opp igjen lykkeligere og rikere.”¹¹³ Gjenreisningen var utvilsomt hovedfokuset hos kronprinsen: ”Det er ikke nødvendig for meg å gjenta all den lidelse og ulykke dere kjenner så altfor godt. Det er en glede for meg å se at gjenreisningen er i fullt gjenge her ute, noe som er et prov på at byggende krefter er sterkere enn ødeleggelseslysten og barbariet.”¹¹⁴ Kronprinsen og hans følge avsluttet besøket i Telavåg med å besøke Laurits Telles hus.

Samtidig med gjenreisningen foregikk rettsoppgjøret. Johan Bjørgan var som statspolitimenn innblandet i aksjonen mot Telavåg og sto tiltalt for landssvik. Hans sak ble viet stor oppmerksomhet og skulle kaste et nytt lys over opptakten til tragedien i Telavåg. ”Tvist om en fartøyhandel førte til Telavågtragedien,”¹¹⁵ het det i flere av landets aviser. En mann, som senere skal ha havnet i Abwehrs kystspionasje, var misfornøyd med et fartøy som han hadde kjøpt av Laurits Telle. Han meldte fra om det han mente var avtalebrudd til lensmannen i Fjell, Per Lie. Denne vegret seg for å ta affære inntil den misfornøyde båtkjøperen gav lensmannen et vink om at Telle kanskje hadde et radioapparat. Meldingen om radioen havnet til slutt hos Statspolitiet og Johan Bjørgan som dro til Telavåg for å undersøke forholdene. Trass i Telavågs dramatiske skjebne skal statspolitimannen ha ment han gjorde det rette: ”Bjørgan gråt i retten i går – men tror han har spart befolkningen for store ulykker.”¹¹⁶ Bjørgan uttalte at han trodde aksjonen i Telavåg forhindret en invasjon av Norskekysten fra de allierte – noe som han mente ville ha påført landet mye større ulykker.

Rettsaken endte med at Bjørgan ble dømt til 20 års straffearbeid¹¹⁷. Dermed forsvant offentlighetens lys på krigshendelsene i Telavåg for mange år fremover. Opp av krigens ruiner trådte gjenreisningsbygda Telavåg. I samband med en tur til Bergen i juni 1948 benyttet statsminister Einar Gerhardsen og frue anledningen til å besøke Telavåg.¹¹⁸ Under en middag i Telavåg holdt Gerhardsen en tale hvor han pekte på at bygda var kommet lengst av alle i

¹¹² Sunnmørsposten, 4. oktober 1947.

¹¹³ Dagen, 15. desember 1947.

¹¹⁴ Bergens Arbeiderblad, 15. desember 1947.

¹¹⁵ Morgenavisen, 29. desember 1947, Haugesunds Avis, 31. desember 1947, Morgenposten, 17. januar 1948.

¹¹⁶ Morgenposten 3. mars 1948.

¹¹⁷ Morgenbladet, 24. mars 1948.

¹¹⁸ Gerhardsen var for øvrig i Sachsenhausen med telavågingene. Dette blir kort skildret i erindringsboken *Felleskap i krig og fred* (1970), s. 90. Gerhardsen påpeker her at mennene fra Telavåg klarte seg dårligere enn de andre nordmennene i konsentrasjonsleiren. Halvparten av dem døde i løpet av deres første halvår i leiren. Gerhardsen gir likevel ikke noen videre forklaring på hvorfor denne gruppen hadde en høyere dødelighet.

gjenreisningen. Statsministeren gav i denne anledning honnør til folkets innsats.¹¹⁹ En måned senere ankom kong Haakon. Sammen med kronprinsfamilien gjestet han Telavåg i forbindelse med en ferietur med kongeskipet på Vestlandet. Ifølge en reportasje i Dagbladet ble det ”avfyrt salutt og flaggene gikk til topps” da de kongelige gikk i land. Videre het det:

”Kongen ble overrakt vakre blomster og ordfører Evensen* fulgte kongen omkring i Telavåg og orienterte om det som var skjedd under krigen og om gjenreisningen. Kongen var meget interessert. Han holdt en tale til folket der han roste deres nasjonale holdning og motstandsvilje. Han håndhilste også på mange før han gikk om bord igjen.”¹²⁰

*Johs. Hummelsund, forfatter av *Bygdebok for Sund*, som er omtalt under litteraturen om Telavåg (s. 45).

Gjenreisningsarbeidet i Telavåg møtte velvilje fra mange hold, bygdas tragiske skjebne bidro til en nasjonal dugnadsånd. Blant annet uttrykte Mandalsavisa Lindesnes begeistring over at byens fauna og trevareindustri kunne hjelpe krigens ofre: ”Under disse forhold er det selvfølgelig en glede å vite at last som er vokset i Mandals oppland og bearbeidet i byen er en god hjelp for gjenoppbygningen av det herjede fiskevær.”¹²¹

Den 9. september 1949 ankom jageren ”Arendal” Telavåg. Om bord var blant andre statsminister Einar Gerhardsen, arbeidsminister Nils Langhelle, forsyningsminister Nils Hønsvald og representanter fra forsvaret. Gjenreisningen av bygda skulle markeres. ”Det første steg på veien til et gjenreist Norge. Telavåg gjenreist for 4,6 mill. kr.”¹²² meldte Bergens Arbeiderblad. Telavåg hadde reist seg til å bli landets mest moderne fiskergrend, både fiskeriflåten og bebyggelsen var av ypperste slag, het det. Bergens Tidende var på sin side særlig opptatt av skolebygningen, ”en skinnende hvit bygning (...) vakkert og moderne, plassert på et av øyens høyeste punkter (...) Vi tar ikke med detaljene for vi vet hva kystbarna ellers må ta til takke med.”¹²³

Grendahuset var arena for den storstilte markeringen. Forfatteren Sigmund Torsteinson leste en prolog om telavågfolkets historie fra tragedien til gjenreisningen.

¹¹⁹ Morgenavisen og Dagen, 7. juni 1948.

¹²⁰ Dagbladet, 12. juli 1948.

¹²¹ Lindesnes, 18. oktober 1948.

¹²² Bergens Arbeiderblad, 10. september 1949.

¹²³ Bergens Tidende, 10. september 1949.

Hovedtaler var statsminister Einar Gerhardsen. Han sa de deltagende i gjenreisingsarbeidet hadde grunn til å være stolte før han roste bygdefolkets innsats under krigen: ”Telavåg ble et slags kontaktpunkt med den kjempende verden. Godt var det at det fantes en gruppe som var modig nok til å gå inn for det farlige arbeidet. Vi må gå ut i fra at folket her ute er av samme slag som folket ellers i landet. Det store er at da prøven kom, *holdt det*.”¹²⁴ Etter talen sang forsamlingen nasjonalsangen. Markeringen ble avsluttet med kransenedlegging ved den da nyopprettede minnesteinen for de som døde under krigen.

4.2 Årene 1950-1984. Telavåg i det offentlige tomrom

Oppmerksomheten rundt Telavåg syntes å stilne etter at gjenreisningen var avsluttet. Bergens Arbeiderblad meldte i april 1952 at det var ”10 år siden udåden i Telavåg.”¹²⁵ Avisen påpekte imidlertid at det først og fremst var gjenreisningen en ønsket å feire i denne anledning. Konrad Birkhaugs ord i innledningen til hans bok *Telavåg* (1946) ble i denne forbindelse trukket fram, sammen med første storfe av diktet ”Aust-Vågøy. Mars 1941”¹²⁶ av Inger Hagerup: ”Det var i Telavåg ’De brente våre gårder, de drepte våre menn; la våre hjerter hamre det om og om igjen!’”¹²⁷

En radioreportasje fra NRK i juni 1959 bekreftet Telavågs manglende plass i datidens offentlighet. En reporter spurte ulike personer i Telavåggata i Oslo om de kjente til gatenavnets opphav. To unge gutter visste det ikke, en mann på ettermiddagstur mente Telavåg var et sted i Nordland, mens en dame som bodde i gaten kunne litt omtrentlig forklare opprinnelsen til gatenavnet. Reportasjen fortsatte med en gjenoppfrisking av Telavågtragedien, med intervjuer av de sentrale aktørene.

I april 1960 reiste en norsk delegasjon til Lidice i Tsjekkoslovakia etter invitasjon fra en fredskomite i landet. Anledningen var avdukingen av en minneplakett om Telavåg, fiskerisamfunnet som hadde lidd noe av samme skjebnen som Lidice. Blant medlemmene i den norske delegasjonen var Søren Øvretveit, en av telavågingene som hadde overlevd fangenskapet i Sachsenhausen. Øvretveit, som blant annet satt i kommunestyret i Sund på

¹²⁴ Bergens Tidende, 10. september 1949.

¹²⁵ Bergens Arbeiderblad, 26. april 1952.

¹²⁶ Diktet omhandler opprinnelig den tyske okkupasjonsmaktens represalier mot befolkningen i Lofoten som hjalp britene i raidet ”Claymore” den 4. mars 1941. Disse represaliene innebar at eiendommer ble brent ned og seks personer fikk tukthusstraff. Diktet sirkulerte i den illegale pressen, det ble også opplest gjennom radiosendinger og fikk dermed holdningsskapende betydning. Senere ble diktet inkludert i samlingen *Videre* (1945). Kilder: Skodvin (red.) (1985) s. 166-167, Norsk krigsleksikon: <http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex/d/d1.html#de-brente>.

¹²⁷ Bergens Arbeiderblad, 26. april 1952, jamfør Birkhaug (1946), s. 5.

denne tiden, var blitt utvalgt av lokalsamfunnet til denne oppgaven. De andre medlemmene av delegasjonen var pastor Ragnar Forbech og en ung student, Berge Furre. Forbech var en radikal prest og fredsforkjemper. I 1955 mottok han en sovjetisk fredspris, Leninprisen, noe som ble møtt med kraftig fordømmelse både i kirkelig sammenheng og innenfor mye av arbeiderbevegelsen. Siden denne prisen var innstiftet av Stalin, ble utmerkelsen av mange kalt "Stalinprisen". Med utmerkelsen fulgte en betydelig pengesum på hele 180.000 norske 1955-kroner. Dermed fikk Forbech råd til å ansette en sekretær – Berge Furre.¹²⁸

I ettertid mener Berge Furre å huske at en organisasjon med navnet "Sambandet Norge-Folkedemokratiene" hadde noe med reisen å gjøre. Den norske delegasjonen hadde i tillegg utstrakt kontakt med Tsjekkoslovakias ambassade. Furre forteller ellers at Lidice-komiteen i Tsjekkoslovakia arbeidet med å utvikle et nettverk av steder som hadde blitt offer for represalier av nazistene under krigen. Telavåg sto i den sammenheng sentralt.¹²⁹ Utenom arrangementet i Lidice deltok de norske utsendingene også i en storstilt markering av 50-års dagen for Bjørnstjerne Bjørnsons død.

Etter dette oppsto det et vennskap mellom de to krigsherjede bygdene på hver sin side av jernteppet. Tre gutter fra Telavåg besøkte Lidice sommeren 1961.¹³⁰ Samme året besøkte ordføreren i Lidice, Libuse Proskova, Telavåg. Sammen med henne kom en tolk fra legasjonen i Oslo.

Året etter, i juni 1962, var en større delegasjon fra Norge invitert til Lidice, deriblant Hilda Telle og datteren Else Gram-Knutsen fra Telavåg. Gjester fra hele verden markerte da at det var 20 år siden Lidice ble utslettet. Hilda Telle holdt tale for forsamlingen som, som skal ha vært på hele 80 000 mennesker. Hun trakk paralleller mellom de to bygdene, men påpekte at "Telavåg [kommer] i skyggen av det som hendte her i Lidice. Lidice mistet på en eneste dag all sin manndom."¹³¹ Telle avsluttet talen med et fredsønske: "Krig er en grusom ting – og vi må håpe og arbeide for at kampen om fred folkene og landene i mellom må lykkes – slik at det som hendte i Lidice og Telavåg aldri må gjenta seg, verken for oss eller for andre nasjoner."¹³² I reportasjen i Friheten ble det understreket at dette var en anledning til å tenke gjennom nazismens ødeleggelser:

¹²⁸ Forbech (1967), s. 119-124, Wikipedia: http://no.wikipedia.org/wiki/Ragnar_Forbech

¹²⁹ Korrespondanse pr. e-post, 8. april 2005.

¹³⁰ Friheten, 8. juni 1962.

¹³¹ Utskrift av Hilda Telles tale, utlånt av Morten Telle.

¹³² Utskrift av Hilda Telles tale, utlånt av Morten Telle.

”På et steinskjold rundt det lille bassenget i rosehagen kan en lese navnet Telavåg – øygaardstedet som tyskerne tilintetgjorde i en liknende hevnaaksjon – Oradour, Marzobotto, jugoslaviske, polske og sovjetiske navn. Byer og mennesker som ble tilintetgjort – men som likevel lever og som hjelper oss til å bevare vårt eget liv i dag, hjelper oss til å treffe valget mellom ruinene i dalen og rosene og de nye husene oppe i lien [bilde på det ødelagte og det gjenoppbygde Lidice], mellom døden, nazismen og freden, friheten.”¹³³

Bergens Tidende ofret bare en liten notis på begivenheten. I forhold til det høytidelige perspektivet Friheten anla, var Bergens Tidende sin omtale nokså lettvtint:

”Den 10/6 er det tyve år siden den tsjekkiske landsby Lidice ble utslettet av nazistene. Det er et mørkt og dystert minne. I den anledning er Festspillenes meget søte Else Gram-Knutsen invitert dit ned. Hvorfor? Fordi Else Gram-Knutsen er fra Telavåg, telavågprinsesse i sin tid så vidt vi er underrettet, etter vår mening måtte hun kunne bli prinsesse hvor hun viser seg. Else Gram-Knutsen skal være i Lidice i ti dager, og selv om bakgrunnen er mørk, ønsker vi henne en lys og god reise.”¹³⁴

Siden dette var midt under den kalde krigen, kan det synes oppsiktsvekkende at vestlige delegasjoner fikk krysse ”Jernteppet” på denne måten. Disse minnemarkeringene må imidlertid også sees i forhold til et politisk bakteppe. Man skal ikke se bort i fra at tsjekkiske myndigheter, når de inviterte representanter fra den vestlige verden, også ønsket å markere et ideologisk oppgjør med nazismen og den bakenforliggende kapitalismen. Besøkene til Lidice gikk likevel forholdsvis upåaktet hen i norsk offentlighet. Symptomatisk nok var det bare Friheten som gav en fylldig dekning av begivenhetene.

Kontakten mellom Lidice, Tsjekkoslovakia og Telavåg holdt fram til første halvdel av 1970-tallet. Delegasjoner fra den Tsjekkoslovakias legasjon i Oslo besøkte Telavåg i forbindelse med 17. mai feiringer. Markeringene besto blant annet av en samling ved minnestøtten med nedlegging av kranser. Disse besøkene tok etter hvert slutt – siste besøket var i 1975. Hilda Telle forklarer dette med at det var stor utskifting av ansatte ved legasjonen.¹³⁵ Hennes sønn, Morten Telle, forteller legasjonspersonalet også besøkte

¹³³ Friheten, 8. juni 1960.

¹³⁴ Bergens Tidende, 4. juni 1962.

¹³⁵ Notat av Hilda Telle, utlånt av Morten Telle.

campingplassen i Telavåg. Disse besøkene, som var mer som ferieturer å regne, tok også en brå slutt i første halvdel av 1970-tallet. Telle hevder at dette skyldtes at tsjekkerne ble overvåket av norsk politi, noe som vanskeliggjorde oppholdene. Ved en anledning hadde Telle glemt å føre opp bestilling fra tsjekkerne. Han ble da faktisk oppringt av politiet i Bergen som opplyste om at de skulle komme. Telle hevder at overvåking også var et problem for de norske besøkene i Tsjekkoslovakia.¹³⁶

Under tittelen ”Hva vet de unge om okkupasjonstiden” sendte NRK Bergen i januar 1963 en radioreportasje som skulle avdekke ungdoms kunnskap om 2. verdenskrig. En del ungdommer mellom 14 og 18 år ble i denne anledning spurt om hva som skjedde i Telavåg under krigen. Svarene var mildt sagt sprikende. Noen trodde at Telavåg var en konsentrasjonsleir, mens andre igjen hevdet at det var ”hovedstaden” på Sotra og at nesten hele befolkningen ble drept under krigen. Bare en gymnasiast på 18 år kunne gjengi krigshendelsene i Telavåg noenlunde riktig. Om lag ti år senere skulle Telavåg imidlertid få fornyet aktualitet.

I september 1972 tilspisset den norske EF-debatten seg. Motstanderne av norsk medlemskap planla å brenne varder som avslutning på kampanjen, noe som utvilsomt gav visse krigskonnotasjoner. Ja-siden arrangerte på sin side et fredsmøte i Telavåg. Det var imidlertid uenighet om bygda skulle huse dette arrangementet. I en annonse fra Folkebevegelsen mot norsk medlemskap i Fellesmarkedet gav en del telavåginger uttrykk for at deres hjembygd ikke burde være arena for dette møtet: ”Vi ynskjer ikkje at tragedien skal brukast av nokon av partane [i EF-debatten]. Vi ynskjer ikkje at hendingane som den gongen skapte så sterke bånd mellom oss, no skal utnyttast slik at samkjensle og einskap frå den gongen skal verta splitta.”¹³⁷

Også forfatteren Sigurd Evensmo pekte på at fellesskapet fra krigens dager var truet av fredsmøtet i Telavåg, i et innlegg i Dagbladet omtalte han det forestående arrangementet som ”en provokasjon mot hundretusener av nordmenn.”¹³⁸ Han fremholdt videre at Telavåg i 27 år hadde framstått som et symbol for landets tragedie under okkupasjonen, og at bygda var det samme for Norge som Lidice var for Tsjekkoslovakia.¹³⁹

Bergens Tidende uttrykte et annet syn på saken i en lederartikkel noen dager i forkant av møtet. Her ble EF framstilt som en fredsskapende organisasjon. Slik sett var Telavåg en

¹³⁶ Samtale med Morten Telle, Nordsjøfarmuseet, 21.04.05.

¹³⁷ Bergens Tidende, 1. september 1972.

¹³⁸ Dagbladet, 30. august 1972.

¹³⁹ Evensmo er også innom krigshendelsene i Telavåg i boken *Englandsfarere* (1945). Den omhandler de 18 Englandsfarerne som ble henrettet i kjølvannet av okkupasjonsmaktens aksjon i Telavåg. Bygda blir likevel ikke nevnt direkte, men koblingen mellom disse henrettelsene og Telavåg var trolig velkjent på denne tiden.

utmerket scene for ”de som har følt og forstått at en omfattende samling av Europa er en livsbetingelse for vår verdensdel”¹⁴⁰

Selve møtet, den 3. september ble av Bergens Tidende omtalt som ”en gripende mønstring for fred.”¹⁴¹ Det ble påstått at møtet samlet rundt to tusen tilhørere, hvorav halvparten ifølge var lokale innbyggere. På vei inn til Telavåg skal de tilreisende ha blitt møtt med flagg på full stang. Statsminister Trygve Bratteli talte om de lyse utsiktene til å bryte den onde sirkelen som hadde brakt krig mellom europeiske nasjoner i hver generasjon. En av de lokale initiativtakerne, Simon Øvretveit, sluttet seg til Bratteli da han i sin tale la vekt på samarbeid som garanti mot nye kriger. Milorg-leder under krigen, Jens Chr. Hauge uttalte for sin del at det var en ære å komme til Telavåg: ”Med de historiske minner så nær innpå, kan det ikke være tvil om hvor vi hører hjemme. Vi ser mot vest, vi hører hjemme i vest. Nå forstår vi at det utvidete fellesskap av en mer forpliktende art er veien fremover for det norske folk.”¹⁴²

I et leserinnlegg noen dager senere korrigerer Haldor Telle i Telavåg inntrykket som Bergens Tidende formidlet av fredsmøtet. Kun to flagg skal ha valet for de tilreisende, og den lokale representasjonen på selve møtet var dessuten også forholdsvis beskjeden. 75 av bygdas 293 stemmeberettigede møtte opp ifølge Telle, ikke 1000 som Bergens Tidende hevdet. Telle kalte for øvrig fredsmøtet for et ”fantastisk skuespill satt i scene av ’Ja til EF’, som kynisk utnyttelse av en tragedie.”¹⁴³

Datoen for Telavågtragedien, 26. april, ble aldri gjenstand for noen årlig markering. I stedet har okkupasjonstiden lokalt blitt markert i samband med frigjøringsdagen den 8. mai. Tidligere ordfører i Sund, Arne Olav Nilsen, sier det slik: ”Åket under okkupasjonen er viktig å registrere og lære av. Men det er friheten som er viktigst.”¹⁴⁴ Med unntak av notisen i Bergens Arbeiderblad fra 1952, virker det som om årsdagene for både tragedien og frigjøringen gikk nokså upåaktet hen i avisene frem til 1970-åra. Morten Telle fra Telavåg synes dette var like greitt. Eller som han selv formulerer det: ”Bergens Tidende treng ikkje å komme att kvart år, 26. april, med historia.”¹⁴⁵ Sambygdingen Trygve Nipen påpeker dessuten at det var få som var villige til å snakke om bygdas dramatiske fortid, før Simon Øvretveit sto fram på begynnelsen av 1980-tallet.

¹⁴⁰ Bergens Tidende, 1. september 1972.

¹⁴¹ Bergens Tidende, 4. september 1972.

¹⁴² Bergens Tidende, 4. september 1972.

¹⁴³ Bergens Tidende, 7. september 1972.

¹⁴⁴ Intervju, Glesvær skole, 24. november 2004.

¹⁴⁵ Intervju, Telavåg, 1. november 2004.

I 1975 fikk Telavåg besøk fra Tyskland. ”Forsoning i Tælavåg etter 30 år,” het det i en overskrift i Bergens Tidende.¹⁴⁶ Mariasøstrene i Darmstadt fikk høre om Telavågs krigshistorie da soknepresten i Sund besøkte dem året før. Dette skapte et stort engasjement blant søstrene som til da hadde bidratt til å sette opp forsoningstavler på andre steder hvor befolkningen ble hardt rammet under krigen, blant annet i Finnmark. Søstrene Phanuela og Laurentia avduket en slik tavle i Telavåg i samband med 30-års markeringen for frigjøringen 8. mai 1975. ”Nå ber vi dere på vegne av det tyske folk om tilgivelse for alt som er skjedd her og for alt dere har måttet gjennomgå,”¹⁴⁷ uttalte søster Phanuela ved avdukningen.

4.3 Årene 1985-2005. Markeringer og museer

Frigjøringen ble ettertrykkelig markert ti år senere. Odelstingspresident Arne Nilsen la da ned en krans på vegne av Stortinget ved minnestøtten. I denne anledning understrekte han at Telavåg i all fremtid kommer til å stå sentralt i Norges frigjøringshistorie:

”Telavåg kan i nasjonal sammenheng – ja, videre med – stå som eit døme på korleis fridomen vart trakka under fot. Men det er på same tid eit stykke Noregshistorie som viser oss korleis eit lite folk greidde å stå saman, korleis sterke og byggjande fridomskrefter vart utløyste midt i all motgang og valdsbruk.”¹⁴⁸

Olje- og energiminister Kåre Kristiansen la ned krans på vegne av regjeringen og uttalte ifølge Sotranytt at ”Telavåg-martyrane viser kor brutal krigen var (...) Dei var offer for en hemnaksjon. Dei var ikkje soldatar i uniform.”¹⁴⁹ Kranser fra både fylke, kommune, forsvaret og Framnes folkehøyskole ble også lagt ned ved minnestøtten. Markeringen ble avsluttet i Telavåg grendehus med 170 innbudne gjester, hvorav de fleste var fra bygda.

Sund kommune satte også på denne tiden i gang arbeidet for å opprette et museum i Telavåg. I den grad disse planene fikk oppmerksomhet, var tilbakemeldingene positive. Blant andre støttet nestkommanderende ved Vestlandet sjøforsvarsdistrikt tanken om et museum:

¹⁴⁶ Bergens Tidende, 9. mai 1975.

¹⁴⁷ Bergens Tidende, 9. mai 1975.

¹⁴⁸ Sotranytt, 11. mai 1985.

¹⁴⁹ Sotranytt, 11. mai 1985.

”Telavåg er eit nasjonalt symbol. I og med at dei vitale ting som skjedde her ute m.a har samband med forsvarsviljen i det norske folk.”¹⁵⁰

I juni 1988 åpnet *Telavågmuseet*, eller krigminnesamlingen som den senere ble kalt. Dette førte nok til en ytterligere fornyet interesse for bygdas krigshistorie. Den 23. juni foretok sjefen for Vestlandet Sjøforsvarsdistrikt, Arne Utne, den offisielle åpningen. Lokalavisa Vestnytt proklamerte i den anledning at dette var et ”museum for heile Noreg”¹⁵¹ Bergens Tidende sluttet seg til og konstaterte at museet var et unikt minne.¹⁵²

Nettopp krigsminnesamlingen skulle stå sentralt i markeringen av 50-års dagen for Telavågtragedien. Den 26. april 1992 besøkte blant andre Kong Harald, stortingspresident Jo Benkow og forsvarsminister Johan Jørgen Holst bygda. Kongen besøkte i første omgang krigsminnesamlingen, før taler og kransenedlegging ved minnestøtten. I sin tale påpekte han at krigstidens telavåginger var ”gode nordmenn” med holdninger som yngre generasjoner burde merke seg.¹⁵³

I dagene før markeringen viet både lokalavisa Vestnytt og bergensavisene stor spalteplass til Telavåghistorien. En artikkel i Bergens Tidende fokuserte særlig på den mystiske bokselgeren i forbindelse med opprullingen av den ulovlige virksomheten i bygda. Vinklingen var den samme som i Konrad Birkhaugs bok fra 1946. I en lederartikkel i samme utgave av Bergens Tidende ble derimot perspektivet sterkt utvidet. Telavågtragedien ble sett i lys av urolighetene på Balkan disse årene: ”Bare siden kampene på Balkan blusset opp i fjor, har 5000-6000 mennesker der blitt drept. Slike refleksjoner kaster et ekstra alvor rundt minnemarkeringen i Tælavåg.”¹⁵⁴

Den 8. mai 1995 ble 50-års dagen for frigjøringen av Norge markert over hele landet. I Telavåg stod ikke tragedien i 1942 i sentrum, men bygdas bidrag i motstandskampen. Telavåg var et ”symbol for frihetskampen.”¹⁵⁵ Markeringen ble innledet med kransenedlegging ved minnestøtten før en fredsmarsj førte deltakerne til Nipa, tomten for det da planlagte Nordsjøfartmuseet. Simon Øvretveit avduket her en minneplakett over Nordsjøfarten. Daværende fredsmekler for FN, Thorvald Stoltenberg, pekte i sin tale på Telavågs betydning for nordmenn: ”Jeg har hele mitt liv følt budskapet fra de som ga oss friheten som en ledetråd:

¹⁵⁰ Sotranytt, 22. januar 1987.

¹⁵¹ Vestnytt, 25. juni 1988.

¹⁵² Bergens Tidende, 23. juni 1988.

¹⁵³ Bergensavisen, 27. april 1992, Bergens Tidende, 27. april 1992.

¹⁵⁴ Bergens Tidende, 25. april 1992.

¹⁵⁵ Bergens Tidende, 9. mai 1995.

Aldri mer krig.”¹⁵⁶ Markeringen ble avsluttet med to minutters stillhet, nasjonalsang og utsending av fredsduer.

Tre år etter sto Nordsjøfartmuseet ferdig. Bergens Tidende omtalte det som ”ein ny og verdig minnestein, som skal gje komande slekter kunnskap om kampen for – og kostnaden med – å vera eit fritt land.”¹⁵⁷ Daværende stortingspresident Kirsti Kolle Grøndahl som stod for åpningen av museet og sa i sin tale at Telavåg ofret alt under krigen, og at bygdas innbyggere gjorde det de mente var rett. Hun understrekte at museet ikke alene skulle være en påminnelse om en vond tid, men også ha betydning for kommende generasjoner. Konteadmiral Gustav Steimler, en av de siste som reiste fra Telavåg til Shetland under okkupasjonen, pekte i sin tale på at museet ikke var et monument over de som dro til Shetland, men de som la forholdene til rette for Nordsjøfarten.¹⁵⁸

I henhold til vedtektene skulle Nordsjøfartmuseet ikke bare være et okkupasjons-historisk museum, men også en institusjon som tok opp generelle krig-fred spørsmål.¹⁵⁹ Verdikommisjonen valgte av den grunn museet som åsted for sitt første møte utenfor hovedstaden i mai 1998. Folk i Telavåg visste ikke hvor dyrt motstanden mot okkupasjonsmakten skulle koste, ”men de var rede,”¹⁶⁰ hevdet kommisjonens leder, Hanne Sophie Greve i anledning besøket. Hun påpekte samtidig at verdier var noe som kom klart frem på et sted som Telavåg.

Samme år gav Gunnar Staalesen ut romanen *1950 High noon*, det andre bindet i triologien som tar utgangspunkt i Bergen i det 20. århundre. I denne boken blir Telavågs okkupasjonshistorie omtalt i et kapittel gjennom de fiktive personene Sara og Johan Kleppe. Rent historisk minner framstillingen mest om den som kommer fram i *Aksjon Telavåg* (1993) av Arnfinn Haga. I november 1998 var Staalesen i Telavåg for å presentere romanen. Simon Øvretveit, forteller at han på et godt besøkt arrangement på Nordsjøfartmuseet, uttrykte sin skuffelse over Staalesens fremstilling:

¹⁵⁶ Bergens Tidende, 9. mai 1995.

¹⁵⁷ Bergens Tidende 27. april, 1998.

¹⁵⁸ Bergens Tidende 27. april, 1998, Vestnytt 29. april 1998.

¹⁵⁹ Se også kapittel 5, s. 68.

¹⁶⁰ Bergensavisen, 10. mai 1998.

”Boka er jo skriven som ein roman (...) Men det var jo ikkje nokon roman det som skjedde her ute, det var verkeleg. Men du skriv berre for å tene pengar, og det må du jo ha lov til å gjera.”¹⁶¹

Da forfatteren etterpå satt og signerte bøker, plasserte Øvretveit seg ved et bord i nærheten og fortsatte med angrepene: ”Eg sa det så høgt at han hørde det, ’me skal klare oss veldig godt om du aldri viser deg her meir, når du kan gjere noko sånt.’ Han svarte ikkje på det, han kunne ikkje seie noko då.”

I samband med 60-årsdagen for Telavågtragedien i 2002 arrangerte Nordsjøfartmuseet en konferanse som omhandlet barn og krig.¹⁶² Hanne Sophie Greve (se foran s. 39-40) hevdet i et foredrag at krigshendelsene i Telavåg var statsterrorisme, og trakk paralleller terroranslaget i USA 11. september året før.¹⁶³ For øvrig holdt de fleste seg til temaet barn og krig. Blant annet presenterte Bergens Tidende historien til de som hadde opplevd Telavågtragedien som barn. Bergensavisen arrangerte på sin side et møte mellom NRK-journalisten Hans Wilhelm Steinfeld og Simon Øvretveit fra Telavåg. Her uttalte Steinfeld at historien om Telavåg hadde klare paralleller til ”det som i dag skjer på Vestbredden. Kollektiv avstraffelse av et samfunn er blant de mest rendyrkede krigsforbrytelsene.”¹⁶⁴ Dagen etter fulgte avisen fotballtrener Teitur Thordarson til Telavåg(!). Den daværende Branttreneren fikk innføring i Telavåghistorien på Nordsjøfartmuseet av Morten Telle, som selv hadde vært barn under krigen.

4.4 Historiekultur i endring

I hvilken grad Telavåg har vært synlig i offentligheten og måten bygda har blitt presentert på, har endret seg i takt med den samtidige konteksten. Selv om Telavåg ble mest kjent for sin skjebne under krigen, bygda også blitt omtalt i andre sammenhenger.

I perioden 1945-1950 ble Telavåg fokusert som ”gjenreisingsbygden”. Representanter for både kongehuset og regjeringen besøkte bygda for å følge arbeidet, og for å gi honnør til befolkningen. Krigshendelsene i bygda ble mindre omtalt. Etter 1950 var Telavåg lite fremme i offentligheten. At delegasjoner fra Norge og Telavåg to ganger (1960 og 1962) besøkte den

¹⁶¹ Intervju av Simon Øvretveit, Telavåg 3. september 2004.

¹⁶² Se kapittel 5, s. 83-84.

¹⁶³ Dagen, 27. april 2002.

¹⁶⁴ Bergensavisen, 26. april 2002.

tsjekkiske landsbyen Lidice kan i dag synes forholdsvis oppsiktsvekkende, spesielt med tanke på datidens politiske klima. Men selv denne hendelsen fikk ikke noe større oppmerksomhet i den norske offentligheten.

Først med EF-debatten i 1972 kom Telavåg igjen i fokus. Omtalen av EF-tilhengernes møte i bygda dette året var sterkt farget av den enkeltes ståsted i debatten. Ja-siden hyllet det Europeiske Fellesskapet som et fredsprosjekt – et nytt Telavåg var utenkelig innenfor dette nye fellesskapet. For motstanderne var imidlertid Telavåg symbolet for fellesskapet som oppsto under okkupasjonen. For mange av dem ble derfor Ja-sidens fredsmøte en utnyttelse av de tragiske krigshendelsene.

Enda mer oppmerksomhet fikk Telavåg midt i 1980-årene, ved markeringen av 40-års jubileet for frigjøringen. Etter hvert dukket det også opp planer om et museum med fokus på det som skjedde under krigen. Telavåg ble i denne perioden mer enn før satt i sammenheng med motstand og frigjøring. Denne nasjonale innfallsvinkelen var også fremtredende i forbindelse med 60-års markeringen av Telavågtragedien i 1992 og 60-års markeringen av frigjøringen i 1995.

Fra midten av 1990-tallet og fram til våre dager har utviklingen gått mer i retning av en internasjonalisering. Blant annet er det blitt trukket sammenlikninger med krigene på Balkan, ja, krigshendelsene i Telavåg er sågar blitt sammenliknet med terroranslaget mot USA den 11. september 2001. Offentlighetens bilde av Telavåg har med andre ord ikke vært entydig. Hva som ligger til grunn for utviklingen av historien vil bli videre utdypet i kapittel 6.

Kapittel 5. Telavåghistorien på museum

Jeg vil i dette kapitlet først gjøre rede for den prosessen som munnet ut i etableringen av Nordsjøfartmuseet i Telavåg i 1998, Deretter vil jeg gå inn på innholdet i de permanente utstillingene, både ved Nordsjøfartmuseet og i forbindelse med Krigsminnesamlingen som var blitt etablert i Telavåg i 1988. I denne sammenheng vil også det kildemessige grunnlaget for utstillingene bli vurdert. Tredje og siste del av kapitlet er en gjennomgang av mer midlertidige utstillinger, konferanser og arrangement i museets regi samt forsknings- og samarbeidsprosjekter.

5.1 Opptakten til Nordsjøfartmuseet

På begynnelsen av 1980-tallet engasjerte daværende ordfører i Sund kommune, Arne Olav Nilsen, en ung mann som skulle samle inn historier fra den eldre befolkningen i Sund kommune. Vedkommende kom raskt i kontakt med befolkningen i Telavåg og ble slått av deres dramatiske fortid. Han fryktet at denne historien ville gå tapt med de menneskene som opplevde den. Han tok derfor til orde for å samle inn og bevare Telavågs krigshistorie for kommende generasjoner, en tanke som møtte velvilje hos ordfører Nilsen.

En annen person, Magnus Hamsund, fikk i oppdrag å gå videre med innsamlingen av historisk materiale i Telavåg. Fra tidligere hadde han erfaring med å utforme ulike utstillinger. På et tidlig tidspunkt ble også Simon Øvretveit trukket inn i dette arbeidet. Fiskeren fra Telavåg var av dem som ble sendt til Sachsenhausen som et ledd i represaliene mot hjembygda hans. Han fortalte lite offentlig om sin dramatiske fortid før han gav seg som fisker på 1980-tallet og overlot driften til sønnen. Mer fritid innebar kanskje også mer tid til ettertanke for Simon. Minnene han bar på ble snart mange til del, særlig lokale skoleklasser. På den måten ble Simon Øvretveit etter hvert en sentral formidler av sin hjembygds krigshistorie.¹⁶⁵

Sammen med Hamsund gikk også Øvretveit i gang med en storstilt innsamling av materiale som kunne knyttes til Telavågs krigshistorie. Arbeidet som kommunen hadde

¹⁶⁵ Intervju med Arne Olav Nilsen 24. november 2004, tidligere kultursjef i Sund kommune, Margunn Drivenes, 23. november 2004 og Simon Øvretveit 3. september 2004.

igangsatt, skulle bære frukter. I 2. etasje på en sjøbod i Telavåg ble det den 23. juni 1988 åpnet en relativt omfangsrik krigsminnessamling.

Det kan neppe hevdes at det lå et vitenskapelig arbeid til grunn for denne utstillingen. Dette er vel også noe av grunnen til at man etter hvert valgte å omtale den som en krigsminnessamling og ikke et museum. Utstillingen ble imidlertid svært godt mottatt fra flere hold. Besøkstallet var over all forventning og lokalpressen uttalte seg i positive vendinger. Avisa Vestnytt gikk så langt som å hevde at samlingen var ”eit museum for heile Noreg”.¹⁶⁶ To måneder før åpningen fikk tanken om et museum i Telavåg støtte i en lederartikkel i Bergens Tidende. Daværende sjefsredaktør Einar Eriksen uttalte blant annet at krigshendelsene i Telavåg at var et symbol på motstandskraftens ubøyelighet, frihetens mål og terrorens grusomhet. Et museum ville levendegjøre dette og fungere som en ”fast forankret veiledningspåle for nye slekter, nye generasjoner i fremtidens valg.”¹⁶⁷ Eriksen kom videre med en oppfordring om å utvikle museumsideen:

”Dette arbeidet – både med selve det museale minnesmerket over Tælavåg-tragedien – og ikke minst utbyggingen av et nordsjøfartssenter, fortjener støtte og hjelp. Det moralske forutsetter vi er til stede, men honnørordene må materialiseres i direkte bidrag og økonomiske tiltak”¹⁶⁸

Ifølge Arne Olav Nilsen var denne oppfordringen fra Bergens Tidende en av hovedgrunnene til at Sund kommune allerede året etter åpningen av minnesamlingen gjorde et vedtak om å sette i gang et utgreiingsarbeid for et Nordsjøfartmuseum. Det ble i denne forbindelse satt ned en prosjektgruppe bestående av ordfører Nilsen, kultursjef Sigrid Nesje og Trygve Nipen fra Sund kommune. Hordaland fylkeskommune var representert ved fylkeskultursjef Aasmund Mjeldheim, fylkeskonservator Svein S. Amundesen, førstearkivar Egil Nysæther og prosjektleder Ronny Skaar. I tillegg deltok stortingsrepresentant Nils O. Golten fra Sund i denne prosjektgruppa. I 1990 forelå innstillingen som la føringer for et framtidig Nordsjøfartmuseum:

”Eit slikt museum bør tå mål av seg å bli eit nasjonal-museum over motstandskampen på kysten (...) Ein kan her seia at ein heil sektor av det totale historiske biletet ikkje

¹⁶⁶ Vestnytt 25. juni 1988.

¹⁶⁷ Bergens Tidende 30. april 1988.

¹⁶⁸ Bergens Tidende 30. april 1988.

har vorte trekt fram; historia til kvinner barn og andre pårørande. Det er difor særleg viktig at museet ser det som ei sentral oppgave å formidla denne sida av okkupasjonshistoria. Det er her tale om kystbefolkningen si okkupasjonshistorie.”¹⁶⁹

Å formidle et helhetlig bilde av Nordsjøfarten og motstandskampen på kysten var den viktigste målsetningen. Selve tragedien i Telavåg fikk ikke noen fremtredende plass, selv om det ble nevnt at det ”allereie [er] bygd opp ei mindre krigsminnesamling over desse hendingane, og denne samlinga vil gå naturleg inn i eit museum som syner Nordsjøtrafikken.”¹⁷⁰ For å hindre at historien ble glemte mente prosjektgruppa at et museum spesielt måtte rette seg mot barn og unge. Nordsjøfarten var også hovedfokus i formålsparagrafen som prosjektgruppa utarbeidet. I første rekke ble det her vektlagt at museet skulle fremme kunnskap og formidle historien om Nordsjøfarten og de offer som sivilbefolkningen i kyststrøkene gjorde. I formidlingen av denne historien skulle mennesket settes i sentrum.¹⁷¹

Når det gjaldt finansiering av museet, så prosjektgruppa for seg at Sund kommune, Hordaland fylkeskommune og Staten skulle dele på utgiftene med andeler på henholdsvis 25, 25 og 50 prosent. Kommunen og fylkeskommunen vedtok tidlig å bevilge midler, men pengene fra staten lot vente på seg. Søknader med ulik argumentasjon gav i lang tid ikke resultater. Fylkeskultursjef Aasmund Mjeldheim søkte således i august 1990 Kulturrådet om støtte til et museum i Telavåg. Han argumenterte med at ”sjølve namnet Telavåg symboliserer norsk motstand.”¹⁷² Det er lite som tyder på at denne søknaden fant særlig gehør i Kulturrådet. Året etter, i august 1991, søkte Sund kommune Kulturdepartementet om midler til et museum. I avslaget til kommunen ble det sagt at departementet ikke formidlet midler til prosjekt som ikke kunne sies å ha en nasjonal oppgave. I den nye søknaden ble den symbolske betydningen av runde datoer som 50-års markeringen av Telavågtragedien i 1992 og markeringen av krigens slutt i 1995, bevisst brukt for å få støtte til et museum. Målet var å få til en grunnsteinsnedleggelse på en av disse datoene.

I oktober 1994 møtte en delegasjon med Arne Olav Nilsen i spissen forsvarskomiteen i Stortinget.¹⁷³ For første gang møtte ideen om et museum over Nordsjøfarten velvilje, og et flertall i komiteen gikk inn for å bevilge statens andel på 6 millioner kroner til oppføring av

¹⁶⁹ Skaar (1990), s. 8-9.

¹⁷⁰ Skaar (1990), s. 8.

¹⁷¹ Skaar (1990), s. 11.

¹⁷² Fra Nordsjøfartmuseets korrespondansearkiv, unummerert.

¹⁷³ Etter samtale med rådmannen i Sund kommune, Karstein Bjørge, 2. desember 2004.

Nordsjøfartsmuseet. Dette gikk senere igjennom i Stortinget, og 8. mai 1995 ble grunnsteinen nedlagt. Den 16. juni samme året ble det etablert en plannemnd med representanter fra Sund kommune og Hordaland fylkeskommune, samt Sjøfartsmuseets direktør Atle Thowsen og Anders Bjarne Fossen fra Historisk Institutt, Universitetet i Bergen.

Museets formål ble drøftet på grunnlag av et notat fra Atle Thowsen. Thowsen uttrykte her en frykt for at museet skulle bli glemt når ”viraken” etter markeringen av andre verdenskrigs slutt i 1995 hadde lagt seg. Etter hans mening ville dette trolig bli den siste store markeringen av 2. verdenskrig. Et framtidig museum måtte derfor se utover temaene andre verdenskrig og Nordsjøfarten og innpasse disse i en større sammenheng som gikk på generell krig- og fredsproblematikk.¹⁷⁴ Fokus på en slik større sammenheng var ikke noe nytt. Både tidligere kultursjef i Sund kommune, Margunn Drivenes, og Arne Olav Nilsen understreker at det å sette Telavåg inn i en større kontekst var tanker som dukket opp på et tidlig tidspunkt. Ifølge Drivenes var dette sågar en forutsetning for at museet skulle ha livets rett siden et tradisjonelt okkupasjonshistorisk museum, etter hennes mening, neppe ville få økonomisk støtte.¹⁷⁵

I vedtektene for stiftinga Nordsjøfartsmuseet i Tælavåg, som plannemnda vedtok i november 1996, er museets formål uttrykt. Det som her blir sagt, var tydelig i tråd med Thowsens notat: ”Museet skal driva innsamling av informasjon og gjenstandar, forskning og formidling med utgangspunkt – Nordsjøfarten særleg under 2. verdskrig, den norske motstandsørsla og tema knytta til krig-fred problematikk.” Krig-fred perspektivet til tross, det virker noe forunderlig at selve Telavågtragedien ikke er nevnt i vedtektene. I og med at museet befinner seg i Telavåg ble det kanskje tatt for gitt at dette temaet skulle vies stor plass i Nordsjøfartsmuseet.¹⁷⁶

Den 26. april 1998 ble Nordsjøfartsmuseet åpnet. Begivenheten ble møtt med unison begeistring fra både lokalpresse og de involverte i arbeidet. Under overskriften ”Gratulerer Telavåg!” uttrykte Vestnytt i en lederartikkel sin begeistring for museet:

”Det er også viktig at museet vert brukt av skuleklassar og unge, slik at flest mogleg forstår kva eit autoritært regime kan gjere med folk. På denne måten kan Nordsjøfartsmuseet stå som eit minnesmerke over demokrati og fridom. Det er også

¹⁷⁴ Fra Nordsjøfartsmuseets korrespondansearkiv, unummerert

¹⁷⁵ Intervju med Drivenes 23. november 2004 og Nilsen 24. november 2004.

¹⁷⁶ Vedtekter funnet i Nordsjøfartsmuseets eget arkiv, unummerert.

noko Sund kommune kan nytte i det framtidige arbeidet for å hjelpe til med å skape fred og demokrati i Bosnia.”¹⁷⁷

Uken før åpningen ble museumsstyrer Egil Christophersen i samme avis sitert på at han håpet Nordsjøfartmuseet ville bli ”ei intellektuell vaksine mot politisk ekstremisme”, og gi ungdom de rette holdningene til krig og fred.¹⁷⁸ I begge tilfelle ble Telavågs plass i en større sammenheng understreket.

Selv om Nordsjøfartmuseet møtte velvilje i lokalpressen, har ikke lokalbefolkningen alltid akseptert museets fremstilling av det de oppfatter som *deres* historie. Da museet ble åpnet i 1998, ble de besøkende i innledningen til Telavågutstillingen møtt av et stort hakekorsflagg, dette opprørte folk i bygda forteller Simon Øvretveit:

”Dei [refererer trolig til lokalbefolkningen] kom jo til meg, for eg hadde vore med i byggjemnda der borte, og sa at det der ville dei ikkje ha. Eg fortalde Christophersen [museumsstyreren] at han måtte fjerne hakekorset, for det der vil eg ikkje ha. Eg var der fleire gonger, men han tok det ikkje ned. Ikkje før eg varskudde ordføreren, at han fikk seie det til han, då tok han det ned.”¹⁷⁹

Øvretveit uttrykker også en viss skuffelse over at mye av materialet fra Krigsminnesamlingen ikke ble inkludert i den nye utstillingen i Nordsjøfartmuseet: ”Dei har jo fått alt som var der nede. (...) Så eg kunne jo fortalt han om korleis me hadde arbeidd for å få det til. Men det var han som var sjef, sa han til meg. Det treng du ikkje å fortelje meg, sa eg. Eg veit at det er du som er sjef, men det er me som bur her ute.”

5.2 Krigsminnesamlingens og Nordsjøfartmuseets permanente utstillinger

5.2.1 Krigsminnesamlingen

Et lite hefte på seks A4-sider, utarbeidet av kulturkontoret ved Sund kommune, angav det historiefaglige innholdet i Krigsminnesamlingens utstilling. Heftet fantes på tre språk, norsk, tysk og engelsk. Her ble ikke bare bygdas krigshistorie gjort rede for, men også det lille fiskerisamfunnets utvikling i løpet av de siste 500 år. Beskrivelsene av krigshendelsene i

¹⁷⁷ Vestnytt, 29. april 1998.

¹⁷⁸ Vestnytt, 18. april 1998.

¹⁷⁹ Intervju, 3. september 2004.

Telavåg ble innledet med et sitat fra *Bygdebok for Sund* (1970) av Johs. Evensen Hummelsund. Dette skulle tilsi at denne boken ble brukt som kilde for informasjonen som framkommer både i heftet og i museet. Telavåg ble her beskrevet som et ideelt utfartssted for illegal trafikk til England grunnet dets grisgrendte beliggenhet. Bortimot 500 mennesker skal ha rømt landet fra bygda, for øvrig det samme tallet som Konrad Birkhaug opererer med i boken *Telavåg* (1946). Tyske spioner fant ut av den illegale trafikken og meldte fra til Gestapo. I heftet sto det videre at to gestapister måtte bøte med livet etter okkupasjonsmaktens aksjon, noe som førte til represalier mot Telavågs befolkning. Kvinnene og barna ble sendt til Framnes, mens 72 av bygdas menn endte i Sachsenhausen, 31 kom aldri tilbake.

Disse seks sidene med bakgrunnshistorien til Telavåg sto plassert på ulike steder i Krigsminnesamlingen i en kronologisk rekkefølge. Gjenstander og bilder illustrerte informasjonen som framkom i heftet. Bakgrunnen for okkupasjonsmaktens aksjon mot bygda, den illegale Englandsfarten, utgjorde en stor del av utstillingen. Det som handlet om Englandsfarten tok utgangspunkt i de lokale forhold. Fiskebåtenes overfart til Shetland ble anskueliggjort både med henblikk på tidspunkt for avreise og ankomst, samt hvem som var med i båten. Lokalbefolkningens deltakelse i krigen ble deretter utdypet, blant annet med portrettbilder og utmerkelse som viste telavågingenes innsats i motstandskampen. Hvalfangstutstyr, deler av et vågehvalskjellett og en gammel fisketeine dukket her og der opp som fiskerihistoriske ”øyer” i denne okkupasjonshistoriske utstillingen.

Neste avdeling i utstillingen gikk på selve krigshendelsene i Telavåg. Agentene Emil Gustav Hvaal og Arne Værum ble her presentert gjennom tekst og bilder. Det fantes også bilder av Laurits og Martha Telle og deres yngste sønn Åge. Under overskriften ”Årsak til udåden” ble hendelsene i Telavåg den 26. april 1942 utdypet. Informasjon hentet fra det nevnte heftet innledet denne delen av utstillingen. En rekke bilder av den første delen av represaliene mot Telavåg illustrerte de innledende opplysningene. Disse viste blant annet Josef Terboven i Telavåg og sprengning av hus i bygda. En utstillingsdukke i tysk uniform med påskriften ”marinesoldat som gikk i land i Telavåg” eksemplifiserte soldatene som bygda møtte.

Under overskriften ”Rasering av Telavåg” ble utslettelsen av bygda synliggjort. Bilder av tyske offiserer i Telavåg og rester funnet i ruinene etter krigen utgjorde utstillingsmaterialet. Skjebnen til bygdas mannlige befolkning ble presentert under overskriften ”Sachsenhausen”. Diktet ”Jul i Sachsenhausen” av Arnulf Øverland hadde her en sentral plassering. En del gjenstander sto utstilt som direkte eller indirekte kunne knyttes til

Sachsenhausen. Piggtråd og isolater, en urne med aske fra krematoriet og Arnulf Øverlands notisbok var sentrale blikkfang sammen med to fotografier som viste henholdsvis fangeleiren og et lik. Et brev fra Simon Øvretveit til kona Astrid var plassert ved siden av en dødsmelding sendt til en mor på Framnes. Brevene markerte en overgang i utstillingen. To montre som inneholdt gjenstander som kunne knyttes til ulike deler av historien fulgte deretter. I disse fantes blant annet gjenstander fra ruinene i Telavåg, bibler tilhørende telavågfanger på Grini og tyske medaljer fra andre verdenskrig, kjøpt etter krigen. Denne delen av utstillingen ble avrundet med gjenstander og fotografier knyttet til den resterende del av befolkningen, som oppholdt seg på Storetveit/Framnes.

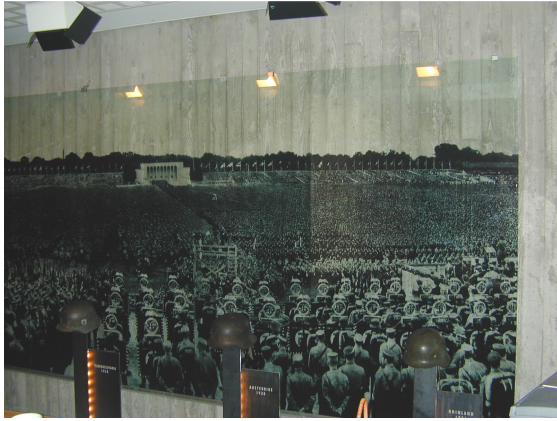
Det siste temaet i Krigsminnesamlingen hadde overskriften ”Attreisinga”. Fotografier og avisutklipp fra gjenreisningen synliggjorde aktiviteten i Telavåg like i etterkant av krigen, likeså et tidstypisk trekk som rasjoneringskort. Mer overraskende var det at også en soldatutrustning hadde fått plass ved avslutningen av utstillingen...

5.2.2 Telavågutstillingen i Nordsjøfartmuseet

Nordsjøfartmuseet består av tre faste utstillinger. Disse omhandler henholdsvis krigshendelsene i Telavåg, Nordsjøfarten og Shetlands-Larsen (Leif Larsen). Den første utstillingen som møter den besøkende, Telavågutstillingen, er den mest omfattende. Siden det er Telavågutstillingens tematikk som er mest framtrødende i oppgaven, er det den som vil bli mest vektlagt her. Den historiske informasjonen som kommer fram i denne utstillingen er for øvrig i tråd med den nyeste forskningen på området og vil ikke bli diskutert videre i oppgaven. Mer interessant er selve vinklingen av historien som vil bli analysert kapittel 6.

Rent museumsteknisk fremstår Telavågutstillingen som ganske tradisjonell. Den bærer alle kjennetegn på det som kan kalles en diskursiv utstilling, da den presenterer historien i et fast, kronologisk forløp.¹⁸⁰ Den gir således lite rom for alternative tolkninger av historien. Informasjonen i utstillingen kommer i første rekke fram gjennom illustrasjoner, fotografier og modeller. Små plansjer formidler skriftlig informasjon som virker utfyllende i forhold til den visuelle informasjonen. En film om Telavåghistorien som ble laget på slutten av 1980-tallet, blir gjerne vist de besøkende i forkant av gjennomgangen av Telavågutstillingen. Til sammen skal filmen og utstillingen danne en helhetlig historiefremstilling.

¹⁸⁰ Jamfør det som står om museumsteori s. 29-30

Fire hjelmer fronter bildet av en massemønstring i NSDAPs regi

Utstillingen innledes med den historiske bakgrunnen for 2. verdenskrig. En plansje formidler en kort historikk over Adolf Hitlers maktovertakelse i Tyskland i 1933 og politikken som førte til den 2. verdenskrig. Dette illustreres gjennom stort bilde som viser NSDAPs partikonferanse i Nürnberg i 1936. Bildet frontes av fire tyske soldathjelmer. Under disse hjelmene står det følgende: ”Rhinland 1936”, ”Austerrike 1938”, ”Tjekkosllovakia 1938” og

”Polen 1939”. Videre følger et lite parti der en kort tekst gjør rede for invasjonen av Norge i 1940: ”Etter Polen kasta Hitler auga sine på Norge. Operasjon Weserübung, den tyske angrepsplanen, baserte seg på overrasking. Hitler satsa på at på kystfestningene ikkje var godt nok førebudde. Og det stemde, skulle det vise seg.”

Den besøkende føres deretter inn i et mørkt inngangsparti med overskriften ”9. april 1940”. Fra høytalere i taket høres en lydcollage som er sammensatt av Vidkun Quislings radiotale den 9. april, lyder av kampfly som skyter og marsjerende soldater som synger tyske sanger. Idet lyden av soldatene dempes høres lyden av en fiskebåt. Deretter høres lyder som skal illustrere lossing av kasser. Lydsekvensen avsluttes med soldatsang. Symbolikken er utvetydig – Tysklands okkupasjon av Norge førte til illegal båttrafikk over Nordsjøen. Nordsjøfarten blir deretter introdusert gjennom bilder, illustrasjoner over nordsjøtrafikken og en kort historikk. Ifølge denne informasjonen tok 5800 personer seg over Nordsjøen til Storbritannia under okkupasjonen, hvorav 3300 reiste med sivile fartøy. Den 26. september 1941 innførte Josef Teboven dødsstraff for å forlate Norge på denne måten. ”Men ver og vind kunne vere like farleg som Gestapo. Verst gjekk det den 11. november 1941 då ’Blia’ gjekk ned med 43 personar.”

Introduksjonen av invasjonen og Nordsjøfarten danner både en fysisk inngangsport i museet og et historisk bakteppe for resten av Telavågutstillingen. Hovedtemaet er likevel den tyske okkupasjonsmaktens aksjon mot Telavåg og de påfølgende represaliene mot bygda. Innledningsvis finnes en del fotografier av fiskerisamfunnet før krigen. Under overskriften ”dramaet i Telavåg” følger så en kronologisk gjennomgang av hendelsene den 26. april 1942.

Det begynner med en introduksjon av agentene Emil Hvaal og Arne Værum. En billedtekst forteller at agentene ankom bygda den 21. april med skøyta "Olaf" og at de hadde med seg mye våpen, mat og utstyr av forskjellig slag. De tok inn hos kontaktpersonene Laurits og Martha Telle. En statspolitimann oppdaget disse forholdene og meldte fra til Gestapo. Dette førte til aksjonen den 26. april 1942 hvor to menn fra statspolitiet og fem mann fra Gestapo deltok. Funnet av agentene hos Telle resulterte i en skuddveksling der to av gestapistene og

Gestapo på vei mot Laurits Telles hus.
(Bilde fra Nordsjøfartmuseets hjemmeside)

Arne Værum døde.

Operasjonsinstruksjonen til Arne Værum står utstilt. Deretter blir ekteparet som huset agentene i april dagene 1942, Martha og Laurits Telle og deres yngste sønn Åge, introdusert med bilder. Sønnen er sentral i denne sammenheng da han delte soverom med de to agentene i forkant av skytedramaet. Et diorama viser Gestapo-agentene på vei mot huset til Laurits Telle. Ved siden av dioramaet står bilder av den eldste sønnen til Laurits Telle, Lars og agenten Hvaal. Skytedramaet i loftsrommet hos Telle vises i et diorama ved siden av.

Skytedramaet i Telles hus.
(Bilde fra Nordsjøfartmuseets hjemmeside)

Overskriften "Nådelaus terror" innleder den delen av utstillingen som tar for seg represaliene mot Telavågs befolkning. En kort tekst forteller at 12 kvinner og menn fra bygda ble tatt inn til harde

forhør på ettermiddagen den 26. april. Emil Gustav Hvaal og Lars Telle ble henrettet på Trandum den 19. oktober 1943 står det å lese til slutt i teksten. Denne informasjonen illustreres gjennom et bilde som viser Terbovens besøk i Bergen 30. april 1942. Aftenpostens utgave av 1. mai 1942, med overskriften "To medlemmer av det tyske sikkerhetspoliti myrdet ved feigt bakholdsangrep", følger deretter.

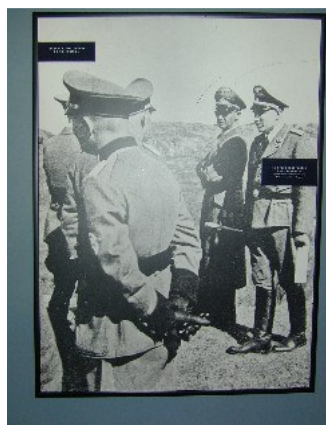
En ny avisartikkel med tittelen "Ansvarshavende for Telavågstragedien knepet" står også i fokus i fortsettelsen av utstillingen. Dette dreier seg om pågripelsen av Johan Bjørgan etter krigen. Deretter følger bilder av de 18 englandsfarerne som ble henrettet på Trandum den 30. april. Et stort fotografi av Gestapos hovedkvarter i Bergen viser videre stedet hvor flere

telavåinger ble utsatt for harde forhør etter skytedramaet i bygda. Dette fotografiet er omgitt av avisutklipp hvor skuddvekslingen er omtalt. De fleste avisutklippene er fra illegale norske aviser, men den nazikontrollerte Bergens Tidende formidler en kontrasterende innfallsvinkel.

Mennene på vei mot fangenskap.

En plansje med overskriften ”Raseringa av bygda”, markerer starten på utstillingens neste del. En liten tekst forteller i korte trekk hva bygda og Telavågfolket ble utsatt som hevn for tapet av Gestapo-offiserene. Det blir først nevnt at 76 menn i bygda i alderen 16 til 60 år ble samlet og måtte bivåne sprengningen av tre hus i bygda. Deretter ble de sendt til

Terboven i Telavåg

Bergen og Sandviken. 268 kvinner, barn og menn over 60 år ble samlet den påfølgende dagen for å bli internert på Storetveit skole. ”Så byrja den systematiske raseringa av Telavåg som Terboven hadde gitt ordre om” heter det til slutt i teksten. Et forstørret fotografi som viser den mannlige befolkning på vei mot kaia for å bli sendt til Bergen er et sentralt blikkfang. Bildet er flankert av en figur i tysk soldat i SS-uniform og et illustrasjonsbilde som viser et brennende hus. Et fotografi av Terboven og noen tyske offiserer i

Telavåg samt danner sammen med forgående montasje en visuell ramme for innholdet i teksten. En monter inneholder rester som ble funnet i etterkrigstid, blant annet en rusten symaskin.

Vidvinkelbilde av Sachsenhausen, fangebibler under.

Menneses skjebne blir synliggjort under overskriften ”Til Sachsenhausen”. En kort tekst gir innblikk i ferden til den tyske konsentrasjonsleiren, ”Sachsenhausen var eit

helvete på jord” står det å lese. Teksten opplyser til slutt at Lars Telle og agenten Emil Gustav

Hvaal ble henrettet på Trandum. Ovenfor står et bilde av konsentrasjonsleiren. Teksten er flankert av to montre som inneholder biblene til Josef Øvretveit og Lars Telle, begge fanger på Grini.

Brev fra Simon Øvretveit t.v.

utsultet og radmager. En vegg bestående av fem dioramaer gir en videre visuell skildring av forholdene i konsentrasjonsleiren. To av dioramaene inneholder dukker, en kvinne og en mann, iført fangebekledning. Disse flankerer et diorama som inneholder en urne. Piggtråd og isolater fra det elektriske gjerdet rundt Sachsenhausen blir vist i to dioramaer nedenfor.

Modell av Framnes folkehøyskole

Utstillingen fortsetter med to brev fra Simon Øvretveit i Sachsenhausen til kona Astrid på Framnes og et brev til Anne Karstensen Øvretveit som bærer bud om sønnens død i Sachsenhausen. Brevet fra Simon Øvretveit er preget av en hverdagslig tone. Dette står i sterk kontrast med den formelt forfattede dødsmeldingen. Nedenfor henger et fotografi av hovedporten til Sachsenhausen konsentrasjonsleir og en illustrasjon av leiren i fugleperspektiv. Et stort bilde viser det som skulle bli skjebnen til mange av leirens fanger, et menneske som ligger for døden,

Et fotografi av Framnes folkehøyskole i Hardanger under overskriften "Interneringa" markerer starten på den delen av utstillingen som omhandler resten av telavågingenes skjebne under 2. verdenskrig. En modell av folkehøyskolen gir et detaljert innsyn i bygget som huset kvinner, barn og eldre fra Telavåg i nesten to år. Like over dette dioramaet gir en kort tekst informasjon om interneringen. Her står det at de 268 internerte levde i en tilværelse preget av uvisshet, mismot og sykdom. Dette toppet seg da mødre og barn under seks år 21. juni 1942 ble sendt til Framnes, mens de resterende måtte bli igjen på Storetveit. Utbrudd av skarlagensfeber og difteri på Storetveit førte imidlertid til at

alle til slutt endte på Framnes der de ble værende til 1944. Dødsbudskapene fra Sachsenhausen satte sitt preg på dette oppholdet. Den første fasen av interneringen, på Storetveit skole, illustreres innledningsvis gjennom fotografier og et brev fra Røde Kors-søsteren Berglioth Amundsen på Storetveit, til Astrid Øvretveit. Fotografier av livet på Framnes samt en rekke ulike bilder av de internerte følger deretter.

Minnestøtten i Telavåg

Teksten som starter med ordene ”Telavåg eit einestående tilfelle” markerer at en ny fase av utstillingen begynner. En kortfattet tekst forklarer at bygda står i en særstilling i norsk okkupasjonshistorie. Gjenreisningen av bygda etter krigens slutt blir deretter vist gjennom en rekke fotografier, først slik bygda så ut etter utslettelsen, deretter bilder fra selve gjenreisingsarbeidet. I en kort tekst heter det at Telavåg lå øde da bygdas befolkning kom tilbake etter år i fangenskap: ”Her skulle det ikkje bu folk. Men der tok han feil – Terboven.”

Utstillingen avsluttes med et stort fotografi av krigsminnesmerket i Telavåg og en monter hvor en rekke gjenstander som ble tilvirket av bygdefolket i fangenskap står utstilt.

5.2.3 Telavågfilmen

På slutten av 1980-tallet fikk Sund kommune i samarbeid med Sjøforsvaret laget en dokumentarfilm om Telavågtragedien. En redigert utgave av denne filmen vises på Nordsjøfartsmuseet før de besøkende går inn i selve utstillingen. Ifølge museumsstyreren skal informasjonen som framkommer i filmen utfylle den forholdsvis tekstfattige Telavågutstillingen.¹⁸¹

Samtidige sorthvitt fotografier fra okkupasjonen blandet med nåtidige rekonstruksjoner danner den visuelle rammen for dokumentarfilmen. En fortellerstemme i bakgrunnen formidler historien. Her blir Telavåg fremstilt som ei isolert bygd før okkupasjonen av Norge. Under krigen skulle dette endre seg. Telavåg ble da et viktig utfartssted for Englandsfarten. En hemmelig organisasjon sto for den lokale organiseringen av trafikken over Nordsjøen. En av lederne var Laurits Telle, som skjulte våpen og ammunisjon i ei sjøbu. Telle ble også spurt om å skjule de to agentene Emil Hvaal og Arne Værum. Men etter hvert tok rykter om den ulovlige virksomheten til å spre seg. En sivilkledd politimann

¹⁸¹ Intervju 10. desember 2004.

ble sendt til Telavåg for å spionere under påskudd av å etterforske en anmeldelse av Laurits Telle for besittelse av et ulovlig radioapparat. Politimannen, som ble skyssset over vågen til Telavåg med båt, fortalte skysskaren at han var forfulgt av Gestapo og trengte transport til Storbritannia. Skysskaren svarte at da var Laurits Telle rett mann å ta kontakt med. Statspolitimannen meldte fra til Gestapo som bestemte seg for å aksjonere mot Telavåg dagen etter, 26. april 1942.

Fire Gestapo-offiserer, en statspolitimann og en tolk deltok i aksjonen rettet mot Laurits og Martha Telles hus. Skuddvekslingen mellom de norske agentene og Gestapo-offiserene, som endte med at en av de norske agentene og to tyske offiserer døde, blir i filmen beskrevet av Laurits og Marthas sønn Åge, som selv var tilstede. Medlemmer av familien Telle ble i etterkant av dette dramaet sendt til Bergen og måtte gjennomgå harde forhør hos Gestapo. Martha Telle forteller om hvordan hun opplevde disse forhørene.

Den 30. april kom Josef Terboven til Telavåg for å påse at represalier mot bygda ble gjennomført. Den mannlige befolkningen mellom 16 og 60 år ble i denne forbindelse tvunget til å bivåne sprengningen av tre hus i bygda før de ble sendt vekk til Bergen. I filmen er avmarsjen til kaien rekonstruert. 72 av mennene havnet til slutt i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen etter et opphold i Oslo.

Den 1. mai 1942 ble den resterende befolkning samlet og sendt til Storetveit skole i Bergen. Magda Øvretveit fra Telavåg og Røde Kors-legen som arbeidet med de internerte på Storetveit skole, Halfdan Schjelderup, forteller om forholdene på Storetveit. Schjelderup beretter at det gikk rykter om at tyske okkupasjonsmyndigheter ville spre de internerte til ulike steder i Norge. Røde Kors personalet gjorde sitt ytterste for å forhindre at dette skulle skje. De utnyttet tyske myndigheters frykt for smittsomme sykdommer ved å påpeke at det var difteri i leiren. Det endte med at alle de internerte ble samlet på Framnes folkehøyskole i Hardanger hvor de var fram til 17. mai 1944.

Det blir i filmen understreket at Telavåg var et av få steder i Vest-Europa der nazistenes represalier var altomfattende. Filmene følger avslutningsvis tre gjenlevende telavåginger tilbake til Sachsenhausen hvor 31 av deres sambygdinger omkom.

5.2.4 Nordsjøfartutstillingen og utstillingen om Shetlands-Larsen

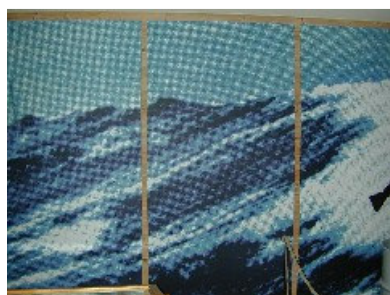
Mens Telavågutstillingen må betegnes som diskursiv, har de to andre utstillingene ved Nordsjøfartmuseet et mer presentivt preg, dvs. at de formidler en åpnere fremstilling av

historien.¹⁸² Den faste, kronologiske forløpet er fraværende. Den besøkende står dermed friere til selv å skape en helhet i historien. I motsetning til Telavågutstillingen formidles det meste av informasjonen i disse utstillingene gjennom tekst. En del gjenstander, noen bilder og illustrasjoner er med på visualisere innholdet i teksten.

Shetland i sikte.
(Bilde fra Nordsjøfartmuseets hjemmeside)

En robåt som førte Hans og Axel Larsen fra Måløy til Shetland, og en tilsvarende båt benyttet av familien Telle innleder utstillingen over Nordsjøfarten. Over båtene henger bannere med sitater og fotografier av mennesker som var involvert i Englandsfarten. Disse er tilvirket i samarbeid med forfatteren av boken *Englandsfeber*, Trygve Sørvaag.

Farlig farvann.
(Bilde fra Nordsjøfartmuseets hjemmeside)

Utstillingen har mange illustrasjoner som skal gi den besøkende følelsen av å være om bord på et skip på reise til Shetland. Foran "skipet" henger et stort fotografi av Shetlands kystlinje. På venstre side vises havet, mens man fra baugen kan observere et fotografi av kystlinjen i det okkuperte Norge. Inne i selve båten står montere som inneholder våpen og annet utstyr fra motstandskampen. En rekke bannere med utdypende tekst flankerer denne utstillingen. Her blir aspekter ved Englandsfarten presentert: mennesker som ble fanget, vågestykker, omkomne, kvinner i Englandsfarten, de som meldte seg til krigstjeneste for Storbritannia. Utstillingen formidler i tillegg en oversikt over englandsfarernes hjemsteder. En stor plansje viser hemmelige radiostasjoner langs norskekysten.

Det okkuperte Norge.
(Bilde fra Nordsjøfartmuseets hjemmeside)

Utstillingen om Leif Larsen, bedre kjent som "Shetlands-Larsen", formidler i utgangspunktet en oversikt over hele livet til den dekorerte motstandsmannen. Mest i fokus står likevel årene 1941-1945 særlig Larsens virke som sjøoffiser i "Shetlandsgjengen". En stor plansje viser de

¹⁸² Jamfør avnittet om museumsteori s. 29-30

52 turene Han foretok over Nordsjøen. Utstillingen inneholder dessuten motstandsmannens dekorasjoner og hans bekledning som sjømann.

5.2.5 Kilder til de permanente utstillingene

Simon Øvretveit sto som tidligere nevnt sentralt i prosessen for å få opprettet Krigsminnesamlingen i Telavåg. I et intervju foretatt i september 2004 hevdet han at historien som framkom i krigsminnesamlingen var basert på egne opplevelser. Øvretveit sto dermed som den viktigste kilden for hele utstillingen. Hovedtrekkene i hans historie skal derfor gjøres rede for i det følgende.

Øvretveit var nøytralitetsvakt da Norge ble invadert 9. april 1940, og kjempet senere mot den tyske invasjonsstyrken. Han ble demobilisert da kampene i Sør-Norge tok slutt, den første uken i mai 1940. I tiden fram til våren 1942 skjøttet sitt virke som fisker. Øvretveit skildrer Englandsfarten og opptakten til Telavågtragedien svært kortfattet. En mann ble ilandsatt fra en båt i Telavåg våren 1942, denne reiste videre østover. I slutten av april kom samme båt tilbake og losset på land blant annet ammunisjon. Øvretveit gir ingen redegjørelse for hva som lå til grunn for okkupasjonsmaktens aksjon mot hjembygda hans, men forteller at: ”Det hende på ein søndag [26. april], den kampen nede hos Laurits’en (Telle). Desse som kom og skulle arrestere agentane blei drepne, saman med ein av motstandsfolka.” Faren, Josef, ble arrestert dagen etter. Øvretveit ble selv arrestert den 30. april, sammen med resten av bygdas mannlige befolkning. Samtidig ble tre hus i bygda sprengt. Via Bergen og Oslo havnet Øvretveit i Sachsenhausen konsentrasjonsleir om lag tre uker senere.

Oppholdet i konsentrasjonsleiren tok nesten knekken på Øvretveit. Før han ankom leiren hadde han kronisk magekatarr. Senere ble han rammet av dysenteri. Han fikk imidlertid hjelp til å utføre arbeidet han var pålagt, noe som reddet ham fra å havne i sykestua hvor de innlagte pasientene ikke kunne regne med å leve særlig lenge. Rundt juletider 1942 begynte fangene i Sachsenhausen å motta Røde Kors-pakker som inneholdt smør, tobakk og andre varer. Livsvilkårene ble med dette kraftig forbedret. Øvretveit overlevde, og mener selv det skyldtes flaks. Han forlot leiren med De hvite bussene i mars 1945. Via Danmark og Sverige kom han og de andre overlevende telavågingene hjem i slutten av mai.

Øvretveit var sentral i gjenreisingsarbeidet som tok til i bygda nærmest umiddelbart. Han var en av dem som fikk ansvaret for å lede dette arbeidet. I begynnelsen bodde Øvretveit, kona og deres lille sønn i et nyreist naust. Senere fikk familien bygd seg eget hus. Øvretveit tok også opp igjen sitt virke som fisker og fiskebåtreder, et virke han drev med stor kraft frem til 1980-årene. I denne perioden var han også formann i Hordaland Fiskarlag.

Øvretveit er tydelig opptatt av å få fram sannheten bak historien til hjembygda hans. Litteratur som tar for seg Telavåghistorien blir vurdert i forhold til om innholdet er sant. Som eksempelet fra kapittel 4 viser stiller Øvretveit seg svært kritisk til alternative innfallsvinkler på historien.

Materialet fra den gamle krigsminnesamlingen danner grunnlaget for Telavågutstillingen i Nordsjøfartmuseet. Museumsstyrer Egil Christophersen påpeker at denne utstillingen sto ferdig til åpningen av museet i april 1998. Utstillingens tematikk er imidlertid inspirert av den tidligere Krigsminnesamlingen, og i respekt for det arbeidet som i denne forbindelse hadde blitt gjort av lokalbefolkningen. Museumsstyreren fremhever dessuten at tidsnød forhindret at ny forskning fikk legge grunnlaget for utstillingen. Han ble tilsatt i april 1997 og fikk da i oppdrag å ferdigstille en utstilling innen 26. april 1998. Konrad Birkhaugs *Telavåg* fra 1946 og Arnfinn Hagas *Aksjon Telavåg* fra 1993 utgjør utstillingens referanselitteratur, intervjuer med lokalbefolkningen var også en viktig kilde i denne sammenheng.

Nordsjøfartmuseets to andre utstillinger sto ferdig et par år etter åpningen, disse har ingen forbindelse med den tidligere Krigsminnesamlingen, men er basert på arbeid gjort av museets tilsatte. Kildegrunnlaget for Nordsjøfartutstillingen utgjøres av generell litteratur om Nordsjøfarten. I denne sammenheng dreier det seg om *Englandsfarten I og II* (1965 og 1967) av Ragnar Ulstein samt *The Shetland Bus* (1951) av David Howarth.

Når det gjelder utstillingen om Shetlands-Larsen er denne i første rekke bygget på intervjuer med Larsens datter, hans medseilere under krigen og Andreas Færøy. *Shetlands-Larsen* (1995) av Frithjof Sælen er blitt brukt som referanselitteratur.¹⁸³

5.3 Midlertidige utstillinger, arrangementer, forskning og samarbeidsprosjekter

Nordsjøfartmuseets midlertidige utstillinger og de arrangementene som museet har stått bak, tar for seg andre tema enn de som framkommer i de permanente utstillingene. Dette gjelder spesielt krig-fred perspektivet som vektlegges i formålsparagrafen.¹⁸⁴

¹⁸³ Intervju med Egil Christophersen 10.12.04, samtale med Christophersen 22.04.04 og 10.01.05.

¹⁸⁴ Se side 68.

5.3.1 Nordsjøfartmuseets midlertidige utstillinger

Nordsjøfartmuseets første midlertidige utstilling, fra oktober til november 2000, var en vandreutstilling fra Bergen Sjøfartmuseum. Temaet for denne utstillingen var samarbeidet mellom Frankrike og Norge under 2. verdenskrig. Gjennom tekst og bilder gav utstillingen et innblikk i den franske innsatsen i Midt- og Nord-Norge under krigen. Den fokuserte også på den norske handelsflåtens bidrag på alliert side og innsatsen til norske soldater under invasjonen i Normandie 6. juni 1944.¹⁸⁵

I forbindelse med Telavågkonferansen ”Saman inn i framtida” (se nedenfor, s. 83) den 8. og 9. februar 2001 hadde museet en fotoutstilling utarbeidet av to ungdommer fra Balkan som deltok på konferansen. Utstillingen besto av bilder fra Pristina.

I 2002 hadde Nordsjøfartmuseet fem temporære utstillinger. Fire av disse var fotoutstillinger med ulike tema. Den første fotoutstillingen, ”Polske landskap”, som åpnet 3. februar omhandlet bilder fra Polen. Den lokale kunstneren Gunn Kvaløy hadde i fellesferien en fotoutstilling av bilder fra Golta. Den 22. september ble fotografier fra konsentrasjonsleirene Auschwitz, Madjanek, Stutthof og Sachsenhausen utstilt. Disse viser den norske fotografen Marcel Lelienhofs visuelle tolkning av konsentrasjonsleirene. Motivene inneholdt ingen mennesker og framsto som et slags taust dokument over krigens grusomhet.¹⁸⁶ Fotoutstillingen ”Englandsfeber” som ble satt opp den 1. desember, tok utgangspunkt i boken med samme navn av Trygve Sørvaag. Fotojournalisten portretterer i boken Englandsfartens ”hverdagsmennesker” gjennom tekst og fotografier. Utstillingen i Nordsjøfartmuseet besto av 21 store tekstilbannere hvor noen av menneskene fra Sørvaags bok ble presentert. Denne utstillingen kommer for øvrig opp med jevne mellomrom.

I forbindelse med Telavågkonferansen 2002, ”Barn og krig”, ble det åpnet en utstilling med barnetegninger over dette temaet. Tegningene var fra Palestina, Afghanistan, Bosnia, Kosovo og Sund kommune.

Også i 2003 hadde museet fem temporære utstillinger. Den mest framtrædende i denne sammenheng var utstillingen ”Familien som flykta”, som ble åpnet 11. mai. Denne var laget i samarbeid med Robert Moen. I ord og bilder fortalte han historien om hvordan hans familie flyktet fra Telavåg og levde i frykt for å bli oppdaget av okkupasjonsmakten. Vestnytt omtalte utstillingen under overskriften ”Den ukjende sida av Telavågtragedien”. I samme artikkel

¹⁸⁵ Nordsjøfartmuseets årsmelding for 2000 og Vestnytt, 12. september 2000.

¹⁸⁶ Bergensavisen, 23. september 2002.

uttalte museumsstyrer Christophersen at denne utstillingen med tiden skulle bli integrert i museets faste utstilling over Telavåghistorien.¹⁸⁷

Utstillingen "Hitra 60 år" ble åpnet på Nordsjøfartmuseet 16. november 2003. Den ble utarbeidet av museets ansatte og viste KNM Hitras historie fra marinefartøy under 2. verdenskrig til museumsfartøy. Museets andre temporære utstillinger i 2003 besto i en fotoutstilling som viste samtidige portrettfotografier som ble brukt til grenseboerbevis. Museet hadde dessuten en utstilling utarbeidet av elever ved Krohnsminde videregående skole over temaene Telavågtragedien, krig og okkupasjon.¹⁸⁸

I 2004 hadde museet en utstilling om andre verdenskrig som var utarbeidet av elever fra Sund ungdomsskule. Museet hadde også en mindre utstilling i samband med en lokal båtfestival. Her ble historien til deltakende båter i Nordsjøfarten presentert. Den lokale kunstneren Vivian Midttveit stilte dessuten ut noen av sine malerier dette året.¹⁸⁹

Nordsjøfartmuseets siste temporære utstilling sto utstilt fra januar til mars 2005. Fotoutstillingen "Make a difference" er resultatet av fotograf Marcel Lelienhofs reiser til Norsk folkehjelps prosjekter i Ecuador, Mosambik og Palestina. "Målet med utstillinga er å syna at det nyttar å kjempa mot urett og undertrykking," skrev Vestnytt i denne forbindelse. Leder for Norsk folkehjelp i Bergen, Yngve Træland, uttaler i samme artikkel at han setter pris på samarbeidet med fotografen og Nordsjøfartmuseet: "Eg ser fleire parallellar mellom det me driv med og utgangspunktet for dette museet."¹⁹⁰

5.3.2 Kilder til de midlertidige utstillingene.

De fleste temporære utstillingene til Nordsjøfartmuseet har dreid seg om fotoutstillinger hvor krig/fred perspektivet har vært et sentralt tema. Kilden til disse utstillingene har gjerne vært fotografen selv. I tillegg til dette har museet huset en del vandreutstillinger, hvis kilder er vanskelig å oppdrive. I denne sammenheng er det derfor mest interessant å fokusere på bakgrunnen for utstillingen "Familien som flykta" fra 2003. Her ble en for mange ukjent side av Telavåghistorien presentert. Det foreligger dessuten planer om å inkludere denne innfallsvinkelen i en framtidig permanent utstilling. Et intervju med utstillingens opphavsmann, Robert Moen, gav innblikk i denne siden av historien.¹⁹¹

¹⁸⁷ Vestnytt, 13. mai 2003.

¹⁸⁸ Nordsjøfartmuseets årsmelding for 2003.

¹⁸⁹ Nordsjøfartmuseets årsmelding for 2004.

¹⁹⁰ Vestnytt, 18. januar 2005.

¹⁹¹ Intervju foretatt på tur rundt Store Lungegårdsvann, 3. februar 2005.

Da kvinnene, barna og de eldre i Telavåg ble evakuert og internert rømte moren til Moen med sine syv barn til nabobygda Spilde. Fram til krigens slutt bodde familien i skjul på ulike steder. De levde i perioden i frykt for at tyskerne skulle oppdage dem. Dette gikk spesielt hardt utover moren. Faren var mye borte på arbeid og hun levde under et konstant press med ansvar for hele familien.

Etter krigen ble det aldri snakket om krigsopplevelsene innen Moens familie. Da Robert Moen bestemte seg for å stå fram med sin historie, uttrykte flere av søsknene sterk skepsis, den eldste broren ville sågar nekte ham å gjøre dette. Selv sto han imidlertid på sitt og har ikke angret siden. ”Det var fornuftig å stå fram,” mener han i dag.

5.3.3 Arrangementer i regi av Nordsjøfartmuseet

Arrangementene som Nordsjøfartmuseet har stått bak har variert både når det gjelder tema og størrelsesorden. Det mest framtrædende arrangementet til museet er Telavågkonferansen. Denne konferansen var ment å være en årlig foreteelse hvor krig-fred perspektivet og spørsmål knyttet til brudd på menneskerettighetene skulle bli tatt opp. Telavågkonferansen har imidlertid bare blitt gjennomført to ganger, i 2001 og i 2002. Den første konferansen hadde tittelen ”Saman inn i framtida” og ble avviklet den 8. og 9. februar 2001. Ungdom fra de ulike nasjonene og etniske gruppene på Balkan deltok på konferansen hvor formålet var å fremme dialog og mellommenneskelig forståelse. Blant andre bidro professor Svein Mønnestad fra Universitetet i Oslo og professor Djemal Sokolovic fra Universitetet i Bergen med innlegg til konferansen.¹⁹²

Telavågkonferansen i 2002 ble gjennomført 25. og 26. april under parolen ”Born og krig.” Som tittelen antyder fokuserte denne konferansen på barnet i krigssituasjoner. I forbindelse med konferansen uttalte museumsstyrer Christophersen til Bergensavisen at barnets rolle i krig ofte ble oversett, og at konferansen ville knytte barneskjebnene fra Telavåg under andre verdenskrig opp mot ”det som skjer i våre dager”.¹⁹³ Målgruppen for ”Born og krig” var politikere, administratorer og fagfolk med ansvar innen området barn og krig og dessuten fagfolk som arbeider med flyktningbarn. Psykolog Magne Raundalen var en sentral bidragsyter på denne konferansen. Blant annet la Raundalen fram resultater av et arbeid han har gjort blant telavågingene som var barn under okkupasjonen. Andre sentrale temaer under konferansen var folkerettslige sider ved barn og krig, samt arbeidet til organisasjonene

¹⁹² Nordsjøfartmuseets årsmelding for 2001.

¹⁹³ Bergensavisen, 25. april 2002.

UNICEF, Røde Kors og Redd Barna. Det var lagt opp til at konferansen skulle resultere i en protokoll som støttet FNs barnekonvensjon.¹⁹⁴

I tillegg til Telavågkonferansen har markeringen av Holocaust stått frem som et viktig arrangement for museet. I 2001 og 2002 hadde museet markeringer av Krystallnatten. Den 8. november 2001 utgjorde fakkeltog og visning av filmen om Anne Frank de mest sentrale delene av programmet. Året etter omfattet arrangementet et foredrag, filmvisning og ”eit høgtideleg avslutningsinnslag der kvar elev tente eit stearinljøs.”¹⁹⁵ Fra 2004 valgte museet isteden å markere Holocaustdagen den 27. januar framfor Krystallnatten. Ved 60. årsdagen for frigjøringen av Auschwitz året etter var kulturminister Valgjerd Svarstad Haugland til stede. Arrangementet skilte seg likevel ikke vesentlig fra tidligere markeringer; elever tente lys og Christophersen fortalte om Anne Frank.¹⁹⁶

Av andre arrangement kan det nevnes at Nordsjøfartmuseet 9. april 2000 sto for et minnearrangement hvor 60-års dagen til senkingen av den britiske destroyeren HMS Gurkha utenfor Telavåg ble markert. Britiske styresmakter var her representert ved militærattacheen ved Storbritannias ambassade i Oslo. Fra norsk side deltok blant andre admiral Ove Steen Olsen. I tillegg har Nordsjøfartmuseet vært stedet for lansering av bøker med okkupasjonstiden som tema, samt en del konserter.

5.3.4 Forskning og samarbeidsprosjekter

I formålsparagrafen heter det at Nordsjøfartmuseet har som mål å drive forskning knyttet til Nordsjøfarten under 2. verdenskrig, den norske motstandsbevegelsen og tema knyttet til krig-fred problematik.¹⁹⁷

I 1999 satt museet i gang videointervjuer av overlevende etter Telavågtragedien for å sikre dette materialet for fremtiden. Samme år ble museets fotosamling digitalisert og biblioteket med okkupasjonslitteratur utvidet. Intervjuene av overlevende etter Telavågtragedien fortsatte i år 2000. Dette året ble det dessuten foretatt lydbåndintervjuer av folk som var involvert i Nordsjøfarten. Det ble også samlet inn bildemateriale i forbindelse med intervjuene. I 2003 satte museet i gang et intervjuarbeid som skulle avdekke historien til de som slapp unna represaliene mot Telavåg. Dette arbeidet fortsatte i 2004.

¹⁹⁴ Nordsjøfartmuseet: <http://www.museumsnett.no/nordsjofartmuseet/2002konferansen.html>, Bergens Tidende 26. april 2002.

¹⁹⁵ Nordsjøfartmuseets årsmelding for 2002, s. 6.

¹⁹⁶ Vestnytt, 29. januar 2005.

¹⁹⁷ Fra ”Vedtekter for stiftinga Nordsjøfartmuseet i Tølavåg”, jamfør s. 68.

Det er tydelig at museets ambisjoner med tanke på forskning bare i liten grad har blitt realisert. Forskningsarbeidet har stort sett dreid seg om å intervju overlevende etter Telavågtragedien. Det er likevel ingen tvil om at museet har solid kompetanse på okkupasjonshistorie generelt og det som angår Nordsjøfartmuseet spesielt. Det som vanskeliggjør forskningen, er mangelen på tid og penger, noe som kommer klart frem i museumsstyresens årsmeldinger.¹⁹⁸

Museet har også fungert som vert for en del samarbeidsprosjekter. I første rekke er samarbeidet med skoler i omegn mest framtrødende, mellom 1000 og 2000 elever besøker museet årlig i samband med ulike prosjekter. Samarbeidsprosjektet med fotojournalist Trygve Sørvaag som resulterte i boken "Englandsfeber" i 2002, er nevnt tidligere. Museet satt igjen med et større intervju- og fotografimateriale over Nordsjøfarten som følger av dette prosjektet.

Siden 2002 har Nordsjøfartmuseet hatt et samarbeid med Mottaks- og kompetansesenteret for integrering av innvandrere og flyktninger (MOKS) i Bergen. Dette går ut på at flyktninger og asylsøkere som har fått opphold i Norge, skal få kjennskap til sitt nye hjemlands nære fortid, særlig med vekt på okkupasjonstiden. Styrer Christophersen har i denne forbindelse hatt forelesninger om norsk og europeisk mellomkrigshistorie på MOKS' lokaler i Bergen. Deretter har flyktningene og asylsøkerne kommet til Nordsjøfartmuseet for å få innblikk i hva som skjedde i Telavåg under krigen. Ifølge Christophersen er det denne gruppen mennesker som i best forstår hva Telavågtragedien handler om, "fordi mange av dei sjølve har opplevd sitt eige Telavåg, eller liknande tragediar der dei kjem ifrå."¹⁹⁹

5.4 Hva slags historie?

De museale framstillingene av Telavåghistorien kaster ikke noe nytt lys over fortiden. Det er vel heller ikke å forvente når en lokal tolkningsramme så tydelig har lagt premissene for hva museet skal vektlegge. Krigsminnesamlingens tradisjonelle framstilling av krigshendelsene i bygda, slik denne samlingen ble utformet på slutten av 1980-tallet, gav lite rom for nye innfallsvinkler på fortiden. En del interessante problemstillinger ble dermed utelatt. Noe vidare forsøk på å forklare okkupasjonsmaktens aksjon, som kunne ha satt Telavågtragedien inn i en større sammenheng, fantes heller ikke.

¹⁹⁸ Nordsjøfartmuseets årsmeldinger 1997-2004.

¹⁹⁹ Nordsjøfartmuseets årsmelding for 2003.

Krigsminnesamlingen ble i neste omgang bestemmende for Nordsjøfartsmuseets versjon av historien, som fremstår som tradisjonell både museumsfaglig og innholdsmessig. Forløpet til okkupasjonsmaktens aksjon, selve hendelsesforløpet den 26. april 1942 og følgene for flertallet av bygdas befolkning, blir utførlig presentert i kombinasjon med filmframvisning. Nye tilnæringsmåter til fortiden er derimot fraværende. Museet har riktignok gjort visse forsøk på å se det som skjedde i Telavåg i lys av 2. verdenskrig for øvrig. Den innledende presentasjonen av krigen i Norge minner likevel mest om kollektivtradisjonen om okkupasjonstiden som Anne Eriksen redegjør for. Det mørke inngangspartiet markerer starten på det Eriksen hevder står som en avgrenset periode i norsk historieskriving – ”de fem mørke år.” Motstanden blir ikke forklart, den oppstår tilsynelatende som en naturlig følge av invasjonen.

Denne tolkningsrammen gjør seg enda sterkere gjeldende på Hjemmefrontsmuseet i Oslo. Dette museet, som har som mål å gi ”et sant og autentisk bilde av okkupasjonsårene”, fokuserer så å si utelukkende på motstandskampen.²⁰⁰ Utstillingen om okkupasjonstiden innledes også her med et mørkt og symbolsk ladet inngangsparti og ulike aspekter ved motstandsarbeidet blir presentert uten noen form for problematisering. Motstandsbevegelsen oppsto tilsynelatende naturlig, og det utstrakte samarbeidet med okkupanten under krigen vies ingen oppmerksomhet.²⁰¹

Krig-fred perspektivet som er nedfelt i Nordsjøfartsmuseets formålsparagraf, åpner for andre problemstillinger. Dette medfører i første rekke et fokus på andre konflikter i verdenshistorien, med tilhørende brudd på menneskeretter. Formålet er å bidra til fred og forsoning i fremtiden. Men foreløpig er krigshendelsene i Telavåg i liten grad blitt trukket inn i en slik sammenheng. Slik Nordsjøfartsmuseet fremstår i dag, er det først og fremst som en påminnelse om krigens grusomhet i et fiskerisamfunn på Vestlandet.

²⁰⁰ Eriksen (1995), s. 109, Færøy (1997), s. 106.

²⁰¹ Eriksen (1995), s. 109-119, Færøy (1997), s. 33- 55.

Kapittel 6 Hovedlinjer og konklusjon.

For å gi et adekvat svar på problemstillingen velger jeg å analysere materialet som tidligere er fremlagt på tre plan. Jeg vil først avdekke hovedfaser i utviklingen av historien før jeg presenterer de ulike formene for erindring om Telavåghistorien, og vurderer deres gjennomslagskraft. Dernest vil jeg vurdere i hvilken grad Telavåg passer inn i den kollektivtradisjonen som Anne Eriksen legger så stor vekt på. Oppgaven avsluttes med en kort konklusjon.

6.1 Historiens hovedfaser

Som vist i kapittel 4 kan den offentlige oppmerksomheten mot Telavåg litt forenklet deles inn i tre faser, 1945-1949, 1950-1984 og årene fra 1985 og utover. Bygda og dens krigshistorie har fremstått i nokså ulike versjoner i forhold til disse periodene. Dette er neppe noen tilfeldighet.

Kong Haakon VII avsluttet sin tale den 7. juni 1945 med disse ordene: ”La oss ikke nå i gledens rus glemme at vi har et meget stort og vanskelig arbeid foran oss ved å skulle gjennomføre det som vi ønsker å skape her i landet, nemlig et fritt og godt samfunn for alle gode nordmenn.”²⁰² Blikket var rettet mot den forestående gjenreisningen som skulle komme til å prege det norske samfunnet i de tidlige etterkrigsårene. Perioden fra 1945 og fram til 1950 blir derfor gjerne omtalt som gjenreisningstiden. Styresmaktene, dominert av Arbeiderpartiet, tok sikte på å legge krigstiden bak seg, for dermed å kunne skape et nytt og bedre samfunn.

Gjenreisningsperspektivet vektla det positive og det konstruktive. Sikring av en grunnleggende materiell standard sto i første rekke. Økonomisk fremgang skulle være en garantist mot samfunnsmessig uro i form ekstreme massebevegelser. Krigen hadde satt fellesskapet fremfor individet, og de nasjonale interesser ble vektlagt. Et tverrpolitisk fellesprogram la klare føringer for gjenreisningen. Det het seg at i norske sinn var det skapt ”et fellesskap som ingen voldsmakt kunne oppløse.”²⁰³ For å overkomme etterkrigstidens

²⁰² Aschehougs Norgeshistorie (1998), bind 11, s. 117.

²⁰³ Aschehougs Norgeshistorie (1998), bind 11, s. 124.

vanskeligheter var det nødvendig med ”den samme offervilje, det samme kameratskap og den samme evne til å holde ut og holde sammen” som under krigen.²⁰⁴

Dette samfunnsmessige bakteppet preget fremstillingen av Telavåg i perioden 1945-1949. Krigshendelsene i bygda ble i liten grad omtalt. Det gjaldt å bygge et nytt samfunn over krigens ruiner. Telavåg ble således et symbol på gjenreisningen, og representanter fra både kongefamilien og regjeringen besøkte bygda ved en rekke anledninger i denne perioden. I september 1949 ble gjenreisningen avsluttet med en storstilt markering. Statsminister Einar Gerhardsen deltok og gav honnør til bygdefolket for deres innsats under krigen og i gjenoppbyggingen. Pressen var full av lovord om den moderne fiskeribygd. Den nyoppførte minnesteinen over de som hadde mistet livet under krigen, gav en påminnelse om den nære fortiden.

Utover i 1950-årene ble gjenreisingsproblematikken mindre fremtredende. Den bakenforliggende grunnholdningen skulle imidlertid vedvare hele dette tiåret. Kampanjer for økt produktivitet, hardt arbeid og lønnsmoderasjon preget samtiden. Veksten i det materielle forbruket var forholdsvis beskjeden. Dette ”nøysomhetens” tiår ble avløst av en lengre periode med meget sterk økonomisk vekst. Med 1960-tallets kraftige velstandsøkning havnet nøysomhetsidealet og gjenreisingsånden fra tidligere tider i bakgrunnen. Den sterke politiske konsensusen i kjølvannet av etableringen av velferdssamfunnet gav grobunn for betydelig fremtidsoptimisme. Frigivingen av bilsalget og introduksjonen av fjernsynet var på hver sin måte betegnende for den nye tid.²⁰⁵

I løpet av det neste tiåret gikk denne optimismen over i skepsis. 1970-tallet ble kvinneopprørets, sameopprørets og miljøkampens tid. Fremgangen fra tidligere tider hadde en bakside. Velferdsstaten maktet ikke å tilfredsstille alles behov. Økonomiske tilbakeslag rokket ved troen på en vedvarende vekst. Industrialiseringen og den økende privatbilismen gav seg utslag i økende miljøproblemer. Arbeidsledighetsproblematikken, som man hadde henvist til fortiden, begynte å melde seg. I økende grad ble den sosialdemokratiske orden med dens vekt på fellesskap utfordret. Individualismens æra var i emning.²⁰⁶

Telavåg var i denne perioden knapt synlig i offentligheten. De få gangene bygda ble omtalt skyldtes det begivenheter med en begrenset aktualitet, som for eksempel fredsmøtet i 1972. I et samfunn hvor perspektivet var rettet mot fremtiden var det lite rom for å dvele over krigens grusomhet. Problemene på 1970-tallet satte spørsmålstegn ved den samtidige

²⁰⁴ Aschehougs Norgeshistorie (1998), bind 11, s. 124.

²⁰⁵ Aschehougs Norgeshistorie (1998), bind 11, s. 226-243, Grunntrekk i norsk historie (2000), s. 297-301.

²⁰⁶ Aschehougs Norgeshistorie (1998), bind 11, s. 11, Grunntrekk i norsk historie (2000), s. 372.

samfunnsordningen, okkupasjonstiden hadde liten aktualitet. I den grad krigen ble trukket fram var det tydelig at tolkningen av den ikke inkluderte lidelser som Telavåg representerte, men snarere en heroisering av de som gjorde motstand. Dette skulle imidlertid endre seg det neste tiåret.

Særlig fremstår 1985 som et vendepunkt. Dette året ble slutten av 2. verdenskrig tydelig markert, i et samfunn som hadde opplevd store omveltninger siden fredsvåren 40 år tidligere. Det var et samfunn som på den ene siden hadde blitt hardere, blant annet når det gjaldt arbeidsmarkedet. Samtidig var det et åpnere samfunn med et rikere og mer differensiert kulturliv og med større søking etter mening i livet i et livssynsmangfold.²⁰⁷ Markeringen i 1985 åpnet opp for en ny forståelse av fortiden, ja, krigen fikk en renessanse. Dette gjaldt ikke bare i Norge men også de andre landene som var involvert i den andre verdenskrig. Jan Assmann hevder at det oppstår et behov for å manifestere en erindring etter 40 år, noe som kan forklare hvorfor minnene om krigen fikk en slik oppblomstring. De som opplevde krigen var fremdeles i live og nye generasjoner hadde kommet til. I tillegg kan man ikke se bort i fra at et brudd med tidligere tiders fellesskapstankegang og fremtidsoptimisme, ga grobunn for et nytt lys på den nære historien som en identitetsskapende faktor.

Også Telavågs krigshistorie fikk fornyet interesse. Tilsynelatende var det en rekke tilfeldigheter som bevisstgjorde sentrale politikere i Sund kommune om bygdas dramatiske fortid. Dette utløste en vilje til å arbeide videre med historien for at den ikke skulle bli glemt. Telavåg framsto bokstavelig talt i en ny drakt i offentligheten. Bygda ble i større grad et symbol på motstand. Tolkingsrammen som favnet om krigen på denne tiden var såpass sterk at også Telavåg for en stund ble tolket inn i en motstandssammenheng.

Med 1990-årene kom nye endringer. Den ideologiske todelingen globalt var i ferd med å forsvinne. Sovjetunionens og de østeuropeiske diktaturenes oppløsning i 1991 skapte et maktpolitisk vakuum. Balkan ble åsted for flere væpnede konflikter. På denne tiden ble norsk utenrikspolitikk dreid mot en humanitær internasjonalisme. Norge skulle bli en velgjørende stormakt som bidro internasjonalt med humanitær og økonomisk bistand, fredsmekling og fredsbevaring. Verden ble "mindre," noe Berge Furre uttrykker slik: "Informasjonsteknologien la eit finmaska nett over kloden og gjorde kvar jordisk innbyggjar til granne."²⁰⁸ Feiringene av fortiden var foruten tidligere tiders framtidsoptimisme, det var igjen krig i Europa. Krigsproblematikk var ikke lenger noe som var henvist til historien i vår del av verden. Telavåg ble i denne konteksten løftet opp som et internasjonalt eksempel på krig og

²⁰⁷ Furre (1999), s. 389-391.

²⁰⁸ Furre (1999), s. 562.

terror. For noen ble Telavåg Norges Balkan, krigens grusomhet på egen grunn. Erfaringer som kunne komme godt med i arbeidet for fred internasjonalt.

Fasene som er presentert ovenfor, viser at krigshendelsene i Telavåg er blitt fremstilt på ulik måte fra den første etterkrigstiden og frem til i dag. Skiftingene i fokus kan virke tilfeldige, men det er bare tilsynelatende. Det som i stor grad har vært bestemmende, er samtidens dagsorden, både politisk og når det gjelder samfunnsdebatten for øvrig. Utformingen og fargeleggingen av Telavåg-bildet kan derfor sies å være uttrykk for mye av etterkrigstidens historie generelt.

6.2 Ulike former for erindring

6.2.1 Kommunikativ erindring

Jan Assmann har introdusert begrepet kommunikativ erindring (se s. 16). Med dette sikter han til den levende erindringen om fortiden i en gruppe. Erindringen fungerer som et orienteringspunkt for gruppens forståelse av samtiden. Litt utvidet kan man hevde at den kommunikative erindring omfatter former for fortidsforståelse som ikke har blitt gjenstand for en kritisk analyse gjennom for eksempel historieforskning. Dette kan dermed innebefatte noe mer enn bare erindring i en sosial gruppe, men også ukritiske framstillinger i offentligheten og i litteraturen. Historiekultur-begrepet er også dekkende i denne sammenheng.

Telavåghistorien som ble ført i pennen av Konrad Birkhaug bygger i første rekke på forfatterens egne opplevelser, men også muntlige beretninger fra telavågfolket. Boken synes å være et resultat av umiddelbare nedtegnelser som ikke har vært gjenstand for noen kildekritisk analyse. Birkhaugs fremstilling har da også mange typiske historiekulturelle kjennetegn. I første rekke har den en forholdsvis klar narrativ struktur. Birkhaug presenterer en lett gjenkjennelig fortelling med klare aktører. Dette er historien om de ”gode nordmennene” som ble offer for de ”tyske voldsmennene”, på grunn av sviket fra de norske ”forræderne”. Den svikefulle naturen til den antatte angiver, lensmannen Per Lie og hans kone Rakel, blir spesielt utdypet. Særlig Rakel Lie stilles i et lite flatterende lys og blir omtalt som hjernen bak lensmannens forræderske opptreden. At nettopp en kvinne opererer i kulissene er med på å understreke den spesielle historiekulturen i denne framstillingen, med forestillingen om kvinnen som manipulativ og konspiratorisk.

Disse nærmest skjønnlitterære rammene preger Birkhaugs fortelling om Telavåg. Med sin fremstilling bekreftet han mange av ryktene som verserte rundt foranledningen til Telavågtragedien. På den annen side var Birkhaug selv vitne til en del av hendelsene som blir beskrevet. Det ble således ikke stilt store spørsmål ved boken da den kom ut. Både Aftenposten, Dagbladet og Vårt Land uttrykte begeistring for Birkhaugs skildringer og det ble hevdet at boken var et ”dokumentarisk storverk” fra okkupasjonstiden.²⁰⁹ Birkhaug som person nøytralt også stor respekt i datidens samfunn. Han var en kjent lege og forsker på tuberkulose. Dessuten kunne han vise til en forbilledlig innsats under okkupasjonen. Blant annet klarte Birkhaug og hans kolleger i Røde Kors å forpurre okkupasjonsmaktens planer om å sende de internerte telavågingene til arbeidsleire og NS-skoler. Ut fra dette må Birkhaug i sin samtid ha framstått som en troverdig historieformidler. Historiens narrative utforming var nok en viktig grunn til bokens popularitet. For lang tid framover la Birkhaugs fremstilling en ramme for hvordan fortiden skulle forstås.

Innenfor disse rammene var det lite rom for alternative tolkninger. Johan Bjørgans innfallsvinkel på historien ble kjent i offentligheten i samband med rettsaken mot ham i 1947, men vitnemålet til den tidligere statspolitimannen fikk ingen umiddelbar gjennomslagskraft. Som landsviksiktet hadde han generelt liten autoritet i formidlingen av den nære okkupasjonshistorien. Bjørgans vitnemål ble ytterligere svekket ved at han ifølge siktelsen måtte bære en stor del av ansvaret for Telavågtragedien. Per Lies forsvarsskrift fra 1972, som også gikk imot mange av påstandene i Birkhaugs bok, synes å ha gått like upåaktet hen.

Verken i litteraturen eller i offentligheten ble de landssvikdømtes stemme hørt. Dette samsvarer godt med Maurice Halbwachs’ oppfatning av hvilke erindringer som får innpass i en gruppes kollektive minne. Ifølge Halbwachs vil den sosiale makten til de som opprettholder en erindring være bestemmende for erindringens gjennomslagskraft.²¹⁰ I tråd med dette hevder Anne Eriksen at en sterk tradisjon kan marginalisere alternative innfallsvinkler på historien. Både Bjørgans og Lies ord kom nok i denne forbindelse til kort i forhold til Birkhaug.

Mye kan tyde på at Birkhaugs autoritet har vært ubestridt, og at hans historiefremstilling lenge ikke var gjenstand for noen kritisk gjennomgang. Telavåg har da også bare i liten grad vært et emne innenfor historieforskningen.

Rettsoppgjøret bidro for øvrig til en vedvarende kløft mellom de landssvikdømte og den resterende befolkningen. Disse skillelinjene vedvarte nok inntil krigsgenerasjonen

²⁰⁹ Her etter Robberstad (1993), s. 5.

²¹⁰ Se s. 14-15.

begynte å falle fra. I et slikt klima var det ikke tilfeldig hvem som kom til orde som fortolkere av okkupasjonstiden.

Den forståelsen av Telavågtragedien som Birkhaug la opp til, fikk således stor gjennomslagskraft. Ikke minst kom denne versjonen av fortiden til å prege senere litteratur på området. Andre erindringer om krigshendelsene i Telavåg har kommet til uttrykk i offentligheten, men disse framstår som mer flyktige. Dette gjelder spesielt Telavågs betydning for motstandsarbeidet. Alt i tidlig etterkrigstid nevnte enkelte aviser Telavågs betydning for mobiliseringen mot okkupasjonsmakten. Kong Haakon VII og daværende statsminister Einar Gerhardsen understrekte perspektivet gjennom taler til bygda. Senere ble dette perspektivet mer eller mindre glemt. Først på 1980-tallet kom det tilbake, og da i en mer utvidet form ved at Telavåg framsto som et symbol på motstanden.

Ved et par anledninger ble Telavåg også brukt i en storpolitisk sammenheng. Invitasjonene fra Tsjekkoslovakia og Lidice var ikke nødvendigvis bare uttrykk for et ønske om fred og forsoning for fremtiden. Man kan ikke se bort i fra at krigshendelsene i Lidice og Telavåg i denne sammenheng ble brukt til en ideologisk markering. Det kommunistiske Tsjekkoslovakia ville kanskje fremheve sitt eget oppgjør med nazismen. I tillegg til telavågingene deltok fremtredende personer fra venstresiden i norsk politikk og samfunnsliv. Symptomatisk nok var det bare det kommunistiske organet Friheten som dekket disse besøkene. At besøkene den andre veien ble overvåket av norske myndigheter, vitner om mistenksomhet fra norsk side. Også andre krefter i norsk politikk visste å utnytte Telavågs symbolverdi. Fredsmøtet i samband med ja til EF-kampanjen tyder på dette. Innen det Europeiske fellesskapet ville en krigstragedie som Telavåg bli henvist til historien, mente tilhengerne. Et slikt samarbeid over landegrensene ble nærmest sett på som en fredsgaranti.

De siste årene synes imidlertid en mer internasjonal dagsorden å ha satt sitt preg på fremstillingen av Telavåg. Bygda har i større grad blitt sett som et eksempel på terror og krigens grusomhet i sin allmennhet. Dette gjelder i særlig grad folkerettseksperten Hanne Sophie Greves tilnærming, men også den museale formidlingen.

Den mangelfulle forskningen på Telavåg har gitt den kommunikative erindrings gode levevilkår. De få forsøkene på historiefaglige tilnærmelser til Telavåghistorien var lenge sentrert rundt motstandsbevegelsens innfallsvinkel, før mer balanserte framstillinger kom på begynnelsen av 1990-tallet. Det er ikke dermed sagt at de ulike formene for kommunikativ erindring fikk like stor betydning. De fleste fortidsoppfatningene synes å ha vært et resultat av historiens umiddelbare samtidskontekst. Så også Birkhaugs bok, som solgte godt og fikk stor betydning for forståelsen av krigshendelsene i Telavåg.

6.2.2 Kulturell erindring

Begrepet kulturell erindring er hentet fra Jan Assmann (se s. 16). Begrepet innebefatter en mer manifestert erindring, gjennom eksempelvis installasjoner og ritualer. Assmann hevder at denne typen erindring viser til en fortid som ligger langt tilbake i tid. Men i en utvidet forståelse av begrepet bør det også kunne inngå i en mer moderne kontekst i dette tilfelle ritualiseringen og musealiseringen av Telavåghistorien. Pierre Nora trekker på sin side fram erindringssteder som en manifestasjon av erindring i det fysiske rom, et perspektiv som også er aktuelt i forbindelse med Telavåg.

Det oppsto tydelig et behov for en mer varig forankring av Telavåghistorien på begynnelsen av 1980-tallet. Tilsynelatende som følge av en rekke tilfeldigheter. På dette tidspunktet var historien til dels blitt gjenstand for en årlig minnetradisjon. I samband med frigjøringsdagen, 8. mai, ble krigen i Telavåg markert. Tragedien og friheten ble flettet sammen gjennom disse markeringene. Kransenedlegging ved minnestøtten over de som mistet livet var en påminnelse om den dyrebare freden. Hva som ble sagt i taler ved disse anledningene er vanskelig å vite. Det var sjelden at det var nevneverdig oppslutning utenfra og ditto oppmerksomhet i offentligheten. Ved de større markeringene syntes talene i stor grad å variere alt etter anledningen. Således hadde ritualiseringen av fortiden ennå ikke noen fast oppbygning.

Likevel eksisterte det utvilsomt en minnekultur i bygda. Krigsminnesamlingen som sto ferdig i 1988, var en fysisk forankring av dette miljøets fortidsforståelse. Her sto Simon Øvretveit sentralt. Han var svært delaktig i oppbygningen av denne samlingen, og var en av de få som hadde stått fram med sin historie. Krigsminnesamlingen bar da også preg av en lokal tilnærming til historien. Lokalbefolkningens deltakelse i Englandsfarten ble spesielt understreket. Utstillingen problematiserer bare i liten grad bygdas fortid. Hendelsesforløpet den 26. april 1942 og følgene ble fremstilt uten at det ble satt noe søkelys på årsakene til okkupasjonsmaktens aksjon. Derimot fikk forholdene i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen mye plass. Gjenreisningen av bygda utgjorde også mer sentralt punkt og ble illustrert gjennom fotografier og avisutklipp.

Selv om Nordsjøfartmuseet brakte med seg nye aktører både finansielt, museums- og historiefaglig viste det seg at den fremste kilden til deres fremstilling av historien nettopp ble krigsminnesamlingen. Ifølge styrer Egil Christophersen var dette et bevisst valg for på denne måten å vise respekt for det arbeidet som hadde blitt gjort av lokalbefolkningen. Dessuten gjorde det seg gjeldende en viss tidsnød, som hindret nye innfallsvinkler. Det ble forsøkt å

sette hendelsene i en større sammenheng ved å henge opp et stort hakekorsflagg ved inngangen til utstillingen. Lokalbefolkningen, med Simon Øvretveit i spissen reagerte så pass kraftig på dette at flagget måtte tas ned.

Nordsjøfartsmuseet ble åpnet bare ti år etter krigsminnesamlingen i Telavåg. Telavåghistorien som her presenteres synes å være uttrykk for den samme minnekulturen som la premissene for den foregående fremstillingen. De som har stått bak innholdet i museet har hatt begrensede muligheter til å presentere en historie basert på selvstendig forskning. Dette medfører at alternative innfallsvinkler på historien er blitt utelatt. Historien til den delen av lokalbefolkningen som unnslett represaliene mot bygda, kommer ikke fram gjennom museet. Da Christophersen utformet Telavågutstillingen, var han ikke klar over dette perspektivet. Denne siden av historien hadde vært lite fremme både i litteraturen og hos lokalbefolkningen. Denne historiefremstillingen dekker dermed opplevelsene til flertallet av bygdas befolkning under okkupasjonen.

Ut i fra teoriene til Maurice Halbwachs preger flertallets fortidige erfaringer erindringen til et fellesskap. I tolkningsrammen som Øvretveit har bidratt til å befeste, har det vært lite rom for mindretallets opplevelser. Dette betyr ikke at denne siden av historien har vært ukjent, den har imidlertid havnet i bakgrunnen. De ansattes egne undersøkelser etter museets åpning avslørte hvor mange og hvem som slapp unna tvangsevakueringen. Gjennom Robert Moens utstilling i 2003 ble da også denne siden av historien introdusert. Denne utstillingen fikk en god mottakelse, også blant mange i lokalsamfunnet.

I Nordsjøfartsmuseets formålsparagraf blir det understreket at problematikk knyttet til krig og fred skulle stå på museets dagsorden. Denne ideen ble framlagt på et tidlig stadium i planleggingsfasen av museet, og skal ha vært en viktig forutsetning for at institusjonen mottok de nødvendige, statlige midler.²¹¹ Fokuset på krig-fred problematikk var neppe tilfeldig. Når Telavåg ble omtalt i offentligheten midt på 1990-tallet, satte man ofte bygdas historie i forhold til samtidige konflikter. Budskapet syntes ofte å være at "vi må lære av historien". Gjennom midlertidige utstillinger og ulike arrangementer har dette perspektivet blitt ivarettatt. Særlig har brudd på menneskerettigheter har stått sentralt. Telavåg har likevel sjelden blitt direkte sammenliknet med andre med andre krigshendelser og overgrep som museet har presentert. På den annen side kan man neppe unngå å trekke paralleller mellom Telavågtragedien og andre tema som står utstilt vegg i vegg.

²¹¹ I henhold til tidligere kultursjef i Sund kommune, Margunn Drivenes. Intervju 23. november 2004, se s. 68.

Ritualiseringen og manifesteringen av Telavåghistorien gjennom krigsminnesamlingen og Nordsjøfartmuseet vitner om en gryende kulturell erindring som har pågått parallelt med den kommunikative erindringen. Den kommunikative erindringen, eller den levende erindringen i lokalsamfunnet, la premissene for krigsminnesamlingen. Den kulturelle formen for erindring ble bestemmende for innholdet i den ”overlappende” institusjonen Nordsjøfartmuseet. I dette tilfellet synes den kulturelle overleveringen av minnet å ha hatt forrang framfor den kommunikative erindringen, som stadig er i endring i forhold til hvem som opprettholder den. Museets historieframstilling har igjen innflytelse på det offentlige ordskiftet. Fremstillinger av Telavåghistorien i offentligheten tar ofte utgangspunkt i museet og dets forståelse av fortiden.

For at Nordsjøfartmuseet også skal ha betydning for fremtidige generasjoners erindring om fortiden, må det i henhold til Pierre Noras teorier fornye seg. Gjennom krig-fred problematikken tilfører museet nye perspektiver til historien. På denne måten kan nye generasjoner generere nye betydninger. Museets aktualitet vil imidlertid også avhenge av historiens plass i det offentlige rom. I hvilken grad Telavåg vil komme til å prege offentligheten i framtida, er vanskelig å si noe sikkert om. I dag kan det virke som om krigshendelsene har fått en fornyet gyldighet i forhold til samtidens fokus på terror. Om denne konteksten vil bli langvarig, gjenstår å se.

6.3 Telavåg i kollektivtradisjonen

Folkloristen Anne Eriksen hevder i boken *Det var noe annet under krigen* (1995) at en sterk kollektivtradisjon danner tolkningsrammen for forståelsen av den norske okkupasjonstiden. Tradisjonen omfatter hverdagslivet og motstanden under okkupasjonen. Disse aspektene ved okkupasjonstiden flettes ifølge Eriksen sammen og danner en fortelling om krigen. Fortellingen har klare narrative trekk som skildrer kampen mellom gode og onde krefter. I denne sammenbindingen framstår hverdags- og motstandsaspektet ved okkupasjonen som to sider av samme sak. Eriksen hevder at etterkrigstidens mytologisering av okkupasjonstiden har utvidet motstandens virkefelt. Dette innebærer at selv de mest trivielle erfaringer fra krigstiden blir bundet sammen med ordet ”hjemmefront”. Eriksen omtaler for øvrig dette fenomenet som ”det utvidete motstandsbegrep”.²¹²

²¹² Se s. 23.

I denne sammenheng er det interessant å undersøke i hvilken grad Telavåghistorien har blitt preget en slik kollektivtradisjon. Konrad Birkhaugs fortelling om telavågfolkets skjebne inneholder flere element som peker i en slik retning. Birkhaugs fortelling har som nevnt en narrativ struktur. Personene i fortellingen kan lett karakteriseres som gode eller onde og konflikten mellom disse kreftene utgjør en sentral del av handlingen. ”Det utvidete motstandsbegrep” er imidlertid lite fremtredende hos Birkhaug. Med unntak av at Birkhaug overdriver dimensjonene av Englandsfarten fra Telavåg, er det lite ellers i boken som skulle tilsi at forfatteren tolker Telavågtragedien inn i et motstandsperspektiv. Det er snarere okkupasjonsmaktens overgrep mot lokalbefolkningen han forsøker å dokumentere.

Den klare strukturen i Birkhaugs fortelling har følgende mønster: Agentene ankommer – angivere spionerer – overfall fra okkupasjonsmakten – bortvisning av befolkningen – internering, fangenskap og død – frigjøring. Denne oppbygningen finner man ofte igjen i senere litteratur og i avisartikler hvor Telavåghistorien er behandlet. Av og til er likevel krigshendelsene blitt satt i samband med motstand og frigjøring. Høsten 1947 tolket noen aviser Telavågtragedien som en vekker for den norske motstandsbevegelsen.²¹³ I forbindelse med 40-års markeringen for frigjøringen i mai 1985 uttalte daværende odelstingspresident Arne Nilsen at Telavåg sto sentralt i frigjøringshistorien.²¹⁴ Kommandør Hans I. Hansen hevdet et par år senere at det som skjedde i Telavåg under krigen hadde samband med forsvarsviljen til det norske folk.²¹⁵

I en lederartikkel i Bergens Tidende året etter argumenterte sjefredaktør Einar Eriksen for et Nordsjøfartmuseum i Telavåg. I denne forbindelse hevdet han blant annet at tragedien i Telavåg var et symbol på motstandsbevegelsens ubøyelighet.²¹⁶ Samme avis understreket denne symbolikken i samband med 50-års markeringen for Telavågtragedien.²¹⁷ Disse eksemplene har paralleller til kollektivtradisjonen om okkupasjonstiden. Utslettelsen av bygda var mest av alt en menneskelig tragedie forårsaket av en overlegen militærmakt. Å forklare dette som et symbol på motstand, vitner utvilsomt om en tolkningsramme for okkupasjonstiden som er begrenset av begrepene hjemmefront og motstandskamp.

Telavåghistorien er likevel så sammensatt at det er problematisk å få den til å passe inn i en slik ”motstandsmyte”. Det har vært tilløp til å tolke Telavåg i en motstandssammenheng, men denne innfallsvinkelen har vært sjelden. Kanskje fordi det totale nederlag som Telavåg

²¹³ Stavanger Aftenblad og Ringerikes Blad, 4. oktober 1947.

²¹⁴ Sotranytt 11.mai 1985.

²¹⁵ Sotranytt, 22. januar 1987.

²¹⁶ Bergens Tidende, 30. april 1988.

²¹⁷ Bergens Tidende 27. april 1992.

representerte, og den lidelse som fulgte vanskelig lar seg plassere i en motstandsmyte. I 1947 uttrykte en journalist i Haugesunds Avis en viss motvilje mot å utlevere denne lidelseshistorien: ”For meg å rulla opp telavågfolket si lidings-soge tener ikkje til noko. Det er alt for vel kjendt kva dei måtte gå gjennom før dei kom heim, kasta trøya og tok til med det årelange slitet å reisa nye heimar for seg og sine.”²¹⁸ Det er uvisst hvor vanlig denne holdningen har vært. Det er likevel ingen tvil om at historien om krigshendelsene i bygda ble kraftig tonet ned allerede i tidlig etterkrigstid. Isteden ble gjenreisningen fremhevet. Etter gjenreisningen fulgte en lang periode hvor Telavåg ikke hadde noen stor plass i det offentlige rom.

I 1970 åpnet Norges Hjemmefrontmuseum på Akershus Festning. I formålsparagrafen sto det å lese at museet hadde som mål å gi et sant og autentisk bilde av okkupasjonstiden. Anne Eriksen hevder imidlertid at Hjemmefrontmuseet er en scene for den norske kollektivtradisjonen om den andre verdenskrig med hjemmefronten som sentreringspunkt for museets historiefremstilling. Denne tolkningsrammen reflekterer trolig oppfatningen av okkupasjonstiden i 1970-åra. Dette ble da også understreket gjennom begeistringen fra et nærmest samlet pressekorps ved åpningen av Hjemmefrontmuseet. Museet reflekterte trolig datidens tolkning av okkupasjonstiden, i dette bildet var det lite rom for annet enn motstandsbevegelsens bragder. Til sammen kan dette være indikatorer på at Telavågtragedien aldri fikk virkelig innpass i den norske kollektivtradisjonen om okkupasjonstiden.

6.4 Konklusjon

Telavåghistorien har utviklet seg i skjæringspunktet mellom erindring og forskning, mellom det offentlige rom og en mer lokal tilnærming til fortiden. Ulike versjoner av fortiden har framkommet som et resultat av dette samspillet. Det synes imidlertid ikke som om en bestemt kollektivtradisjon har lagt premissene for forståelsen av krigshendelsene i Telavåg. De mange innfallsvinklene på historien tyder i alle fall ikke på dette.

Dette står i motsetning til den sterke kollektivtradisjonen som Anne Eriksen hevder har lagt premissene for forståelsen av okkupasjonstiden. Norges fem krigsår forbindes i denne kollektivtradisjonen først og fremst med hjemmefront og motstand. At krigshendelsene i Telavåg har blitt oppfattet forskjellig gjennom tidende, er snarere en indikator på en

²¹⁸ Haugesunds Avis, 4. oktober 1947, se kapittel 4, s. 52.

manglende tolkningsramme. De overgrep og den lidelse som Telavåg representerer lar seg dessuten vanskelig forene med motstandsbragder.

Tolkningen av Telavåg har dermed fått et slags ad hoc-preg, hvor forståelsen av krigshendelsene i bygda mest av alt synes å være styrt av samfunnets skiftende nåtidsforståelse og framtidforventninger. Den manglende forskningen på området kan også ha bidratt til å gi sprikende tolkninger friere spillerom. Dette forklarer hvordan synet på Telavåg har endret seg fra å være et symbol på gjenreising til å bli et eksempel på internasjonal terror og ødeleggelser.

Noen aktører har likevel vært spesielt betydningsfulle. Det gjelder blant andre Konrad Birkhaug som med sin bok *Telavåg* (1946) har hatt stor innflytelse på historieskrivingen. Birkhaug ble brukt som kilde til den krigslitterære framstillingen av Telavåg helt fram til begynnelsen av 1980-tallet. Til tider har også denne boken vært kilde til avisenes framstilling av historien. Krigslitteraturen fra 1980-og 1990-tallet, derimot, går til dels på tvers av innholdet i Birkhaugs bok.

Nordsjøfartmuseet er et produkt av sin tid og sine omgivelser. Selv om Telavåghistorien ikke har hatt noen entydig tolkningsramme, er det ikke vanskelig å se at Nordsjøfartmuseet har blitt formet av en bestemt minnekultur. Den lokalt tilknyttede Krigsminnesamlingen la således premissene for utformingen av Nordsjøfartmuseet. Den forankrede erindringen fikk forrang framfor en mer akademisk tilnærming. Den tiden museet oppstod, var også preget av en generell krig-fred problematikk. Det var derfor ikke tilfeldig at dette temaet skulle bli framtrædende i museets formålsparagraf.

Det eksisterer i dag planer for å utarbeide en ny utstilling som blant annet skal inkludere perspektivet til de som unnslopp represaliene mot Telavågs befolkning. Det endelige resultatet av dette arbeidet vil nok være avhengig av mange faktorer. Forskning kan også gi nye innfallsvinkler. Hvilke perspektiver som vektlegges vil være avhengig både av styrken til den lokale tradisjonen og historieforståelsen i det offentlige rom.

Kilder

Litteratur

Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis*. Verlag C.H. Beck, München, 1992.

Birkhaug, Konrad: *Telavåg – fiskeværet som tyskerne slettet ut*. Gyldendal norsk forlag, Oslo 1946.

Bryld og Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*. Roskilde universitetsforlag, Frederiksberg, 1998.

Clausen, H. P.: *Aviser som historisk kilde*. Institut for presseforskning og samtidshistorie, Århus, 1962.

Danielsen, Rolf, Dyrvik, Ståle, Grønlie, Tore, Helle, Knut og Hovland, Edgar: *Grunntrekk i norsk historie*. Universitetsforlaget, Oslo, 2000.

Deak, Isvan, Gross, Jan T., Judt, Tony (red.): *The politics of retribution in Europe: World War II and its aftermath*. Princeton University Press, New Jersey, 2000.

Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen*. Pax forlag A/S, Oslo, 1995.

Evensmo, Sigurd: *Englandsfarere*. Gyldendal norsk forlag, Oslo, 1945.

Evensmo, Sigurd: *Ingen fred å finne*. Gyldendal norsk forlag, Oslo, 1982.

Floris, Lene og Vasström, Anette: *På museum*. Roskilde univertetsforlag, Frederiksberg, 1999.

Forbech, Ragnar: *Prest på allfarvei – og utenfor*. Lutherstiftelsens forlag, Oslo, 1967.

Furre, Berge: *Norsk historie 1914-2000*. Det norske samlaget, Oslo, 1999.

Færøy, Frode: *Norges Hjemmefrontsmuseum – i stiftelsens år*. Norges Hjemmefrontsmuseum, Oslo, 1997.

Gerhardsen, Einar: *Fellesskap i krig og fred – Erindringer 1940-45*. Tiden norsk forlag, Oslo 1970.

Haga, Arnfinn: *Dette er vinteren*. J. W. Eide forlag, Bergen, 1976.

Haga, Arnfinn: *Aksjon Telavåg*. J. W. Cappelen forlag A/S, Oslo, 1993.

Halbwachs, Maurice: *The collective memory*, engelsk utgave. Harper Colophon Books, New York, 1980.

- Hardtwig, Wolfgang: *Gesichtskultur und Wissenschaft*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1990.
- Helle, Knut (red.): *Aschehougs Norgeshistorie*. H. Aschehoug & Co., Oslo, 1998.
- Historisk Tidsskrift 2, Elanders Gotab, Stockholm, 2002.
- Hummelsund, Johs. Evensen: *Bygdebok for Sund*. Småbåndets trykkeri, Sund, 1970.
- Jensen, Nielsen og Weinrich (red.): *Erindringens og glemselens politikk*. Roskilde universitetsforlag, Fredriksberg, 1996.
- Kjeldstadli, Sverre: *Hjemmestyrkene*. H. Aschehoug & Co., Oslo, 1959.
- Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var*. Universitetsforlaget, Oslo, 1999.
- Lie, Per: *Sannheten om Tølvåvågaffæren 1942*. Bergmanns Boktrykkeri A/S, Bergen, 1972.
- Müller, Jan Werner (red.): *Memory and power in post-war Europe*. Cambridge university press, Cambridge 2002.
- Nora, Pierre & Kritzman, Lawrence: *Realms of memory*. Columbia University Press, New York, 1996
- Noregs Offentlege Utgreiinger (NOU): *Museum mangfald, minne, møtestad*. Statens forvalningstjeneste statens trykking, Oslo, 1996
- Robberstad, Per: *Tølvåvågtragedien 1942, bakgrunn og følger*. Hovedoppgave ved Historisk Institutt, Universitetet i Bergen, 1993.
- Skaar, Ronny: *Nordsjøfartmuseet i Tølvåvåg: eit senter for okkupasjonshistorie: innstilling frå prosjektgruppa*. Bergen, 1990
- Skodvin, Magne (red.): *Norge i krig*. Aschehoug, Oslo, 1985-1987.
- Skodvin, Magne: *Krig og okkupasjon 1939-1945*. Det norske samlaget, Oslo, 1990.
- Staalesen, Gunnar: *1950 High noon*. Gyldendal norsk forlag, Oslo, 1998.
- Stugu, Ola Svein: *Frå undervisningslære til teori om historiemedvit og historiekultur: nokre nyare utviklingslinjer i historiedidaktikken*. Historisk institutt, Norges teknisk naturvitenskapelige universitet, Trondheim, 2000.
- Sund Kommune: *"De brente våre gårder – de drepte våre menn"*. Krigshendingane i Tølvåvåg. Grafisk trykk, Sotra, 1992
- Ulstein, Ragnar: *Englandsfarten II*. Det norske samlaget, Oslo, 1967.
- Vestheim, Geir: *Museum i eit tidskifte*. Det norske samlaget, Oslo, 1994.

Aviser

Bergens Arbeiderblad.

Bergensavisen.

Bergens Tidende.

Dagbladet.

Dagen.

Friheten.

Haugesunds Avis.

Lindesnes.

Morgenavisen.

Morgenbladet.

Morgenposten.

Ringerikes Blad.

Stavanger Aftenblad.

Sotranytt.

Sunnmørsposten.

Vestnytt.

Radioreportasjer

Telavåg, reportasje. NRK Bergen, 7. juni 1959.

Hva vet de unge om okkupasjonstiden? NRK Bergen, 15. januar 1963.

Websider

Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon: <http://www.storenorskeleksikon.no/>

Cultural memory: <https://tspace.library.utoronto.ca/citd/holtorf/2.0.html>

History Culture: <https://tspace.library.utoronto.ca/citd/holtorf/2.1.html>

Norsk krigsleksikon: <http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex/krigslex.html>

The distant past: <https://tspace.library.utoronto.ca/citd/holtorf/2.3.html>

Wikipeda: <http://no.wikipedia.org>

Nordsjøfartmuseets arkiv

Årsmeldinger fra Nordsjøfartmuseet forfattet av styrer Egil Christophersen.

Korrespondansearkiv i Nordsjøfartmuseet.

Vedtekter for Nordsjøfartmuseet.

Notater fra Hilda Telle.

Muntlige kilder

Karstein Bjørge

Egil Christophersen

Margunn Drivenes

Jenny Heggvik

Robert Moen

Arne Olav Nilsen

Trygve Nipen

Morten Telle

Simon Øvretveit

